

V. Riis

Rannamännid

Vassili Riis

RANNAMÄNNID

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT» · TALLINN 1967

3KP(E) (092)
R 51

SISUKORD

Saateks 3

I

Tavaline sügispäev 5
Aeg lõõskas tormi 6

II

Varane külaline 23
Ja tiivad hakkasid tuult võtma 25

III

Sissekanne 56
Arvel polpolis 57

IV

Ajapikendus 73
Kõige kiuste, veelgi otsustavamalt 74

V

Sombusel oktoobripäeval 93

VI

Võitlus jätkub 97

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
71199

Василий Рийс. БЕРЕГОВЫЕ СОСНЫ. На эстонском языке. Оформление К. Клар.

Toimetaja E. Ingar. Kunstiline toimetaja A. Jõers. Tehniline toimetaja M. Ueson. Korrektorid M. Amon ja S. Aron. Laduda antud 23. VIII 1967. Trükkida antud 3. X 1967. Paber 54×84/16. Trükipoognaid 3. Tingtrükipoognaid 6,7. Arvestuspoognaid 7,32. Trükiarv 7000. MB-09127. Tellimise nr. 6428. Trükikoda «Kommunist», Tallinn, Pikk t. 2. Trükipaber nr. 2 — Kohila Paberivabrik.

Hind 26 kop.

1—2—2

Saateks

Kuivastu sadamas haarab Saaremaad esmakülastaja uudistav silm pisut kõledalt lagedat rannikut taamal kerkivate raudkivide, madalate kadakapõõsaste ja paremal kõrguva hõredavõitu metsasaluga.

Ees on madalad ja pisut hajali hooned. Ent sellesse tagasihoidlikku pilti hakkavad oma jutulõnga põimima nüüd juba kaugeks jäävad võitluste ja lahingute lood.

1919. aastal puhkes Kuivastus ülestõus. Paremale jääv lehtpuutukk märgib Kuivastu mõisahoone asukohta. Selle ees kõlasid esimesed lasud, mille kaja kostis üle Saare- ja Muhumaa. Sadamast kulgevalt teelt vasakule jääb vana kõrtsihoone, kus asus ülestõusnute valvepost. Siinsamas sadama piirkonnas toimus mõni päev pärast ülestõusu puhkemist meeleheitlik lahing mõne ülestõusnu ja ligi kahe ja poole saja valge vahel. Sadamasillal ja selle lähikonnas purustasid meie võitlejad veerandsada aastat hiljem hitlerlaste kaitse ja rajasid vihaste võitlustega tee Saaremaale.

Kingissepa-nimelise rajooni ajalooraamatu võitlusrikkad leheküljed jutustavad kangelaslikest lahingutest ja võitlejatest. Saaremaa ajalugu on sündmusterikas ja haarav. Ta on kodukohaks olnud paljudele silmapaistvatele ja ennastohverdavatele töötava rahva õnne eest võitlejatele, kelle nimed on tuntud kogu Eestis ja kaugemalgi. Meenutame Viktor Kingissepa erakordselt eredat kangelaskuju, meenutame Aleksander Leinerit, Feodor Okki, poeeti ja revolutsioonilist võitlejat Vassili Möldrit. Nende kõrval köidab tähelepanu terve perekond tahtekindlaid ja jõulisi inimesi, kelle võitlejatee oli üle paarikümne aasta pikk. Jutt on Orissaare lähedal Kahutsi külas elanud Ellamitest. Revolutsioonilise töölisliikumise ajaloos on neist tuntud Maria (1890—1919), Aleksander (1897—1933), Johan (1899—1942), Anton (1902—1924) ja Eugenie (1911—1941). Ulatuslikku ülevaadet nende eluteest varem avaldatud ei ole. Käes-

olev raamatuke on esimeseks tagasihoidlikuks sellelaad seks katseks. Allikmaterjalid pärinevad peamiselt autor isiklikest mälestustest ja jutuajamistest Aleksander, Johan Eugenie, Miina ning Vassili Ellamiga. Dokumentaalset ma terjali andsid EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi j ka ORKA fondid. Mõningaid väärtuslikke täiendusi pak kusid Aleksander Ellami endiste, väheste järelejäänu võitluskaaslaste mälestused.

Mälestused ja dokumentides säilinud materjalid moo dustavad muidugi vaid murdosa sellest hindamatult väär tuslikust, mida Maria, Anton, Aleksander, Eugenie j Johan Ellam oma elu ja tööga meile pärandasid. Kuid sed vähestki tuleb säilitada.

Auto

I

TAVALINE SÜGISPÄEV

(Proloogi asemel)

1933. aasta oktoobrikuu 23. oli saaremaiselt sügisene: udune, rõske. Hommikul kaste püsis kaua, tuulel polnud päevatõttu . . .

Loomad toimetatud, läks Aadu talu perenaine naabrile appi. November juba käes, aga neil seal kartul ikka veel võtmata!

Tuli teisigi abilisi. Puka Juuli ruttas tööjärjele, korv kaenla all, kartulivai sellest põigiti üle. Küürutas Aadu Liisaga kõrvuti päeva maha ning lõunalauaski ajasid isu taga nukkipidi koos olles.

«Hea juust teil,» kiitis Juuli juustuviilakat võileivale vajutades.

Õhtul jagasid koduteedki Juuliga kahekesi. Aadu värava taga tulid Liisale meelde Juuli kiidusõnad naabri juustust.

«Astu sisse,» kutsus.

Toas aga kostitas külalist oma juustuga:

«Katsu, kas meie juust on teist maiku! Näe, pole praegu rohkem, oli siin veel tükike Arni padja nurga all.»

Rohkem tõesti polnud. Jaksab seda korraga palju osta või varusid luua? Elisaveta noorem poeg Arseeni oli hilja

õhtul väljast tulles selle nukikese laualt leidnud ja voodisse kaasa viinud. Uni tuli aga enne, kui juustutükikesega lõpule jõudis.

Juuli sõi ja kiitis. Siis aga kiirustas kodu poole. Loomad ootavad, õhtused peretoimetused ajavad taga.

Aadu perenaistki ootasid õhtused toimetused, kuivõrd tütar Lidia polnud nendega veel toime tulnud. Aga meel oli rahul, niihästi naabrile tehtud kasuliku päeva kui ka Juulile pakutud tükikese juustu pärast. See oli siiras, andja südant kergendav rõõm.

Nii oleks see päev võinud ununedagi, nagu ununesid paljud teised tavalised, askeldusküllased sügispäevad. Neid oli Elisaveta seljataha jätnud juba pika halli rodu.

Kuid kõik läks teisiti. Aadu talu perenaise tolle sügispäeva heateod keerasid end ootamatult tema enda vastu. Saatuslikult raskelt nii talle endale, ta perekonnale kui ka . . .

Kuid sellest hiljem.

Süda kerge möödunud päevast, magas Elisaveta rahulikku, sügavat und. See oli ta viimane rahulik öö.

AEG LÕÕSKAS TORMI

On vaikne. Nii vaikne, et käe tahtmatu liigutus tekitab heintes kahina, mida kardad kostvat küla ühest otsast teise. Ja on pime. Nii pime, et võid ennast ümbritsevat vaevu aimata.

Oktoobri lõpupäevade tuul tõmbab hinge. Hinge tõmbab külagi. Vihmadest tavalisest veelgi hallimaks piitsutatud katuste all toibutatakse end järgmise päeva kibekiireteks askeldusteks. Põllukünd, kartulivõtmine, kuhilate meisterdamine, loomalautade talveks kohendamine — sadakond halli igapäevast toimetust, millel pole lõppu nähagi, ootavad ees juba varasel hommikupimel.

Aga sina ärkad. Oled korraga nii puhanud ning värske, mõte selge, et endalt tahtmatult küsid: mis siis häirib? Millest see isesugune erutus?

Närvid. Küllap tuleks end rohkem tuulutada. Näe, juba hulk aega pole end enam korralikult «liigutanud». Mui-

dugi, tegemist ja raskusigi on palju. Aga on siis kunagi kerge olnud?

Ta keerab end, kobab siitsamast heintelt taskulambi ja suunab heleda valgussilma vastu käekella klaasi. Viis minutit kolm läbi. Ja täna on 24. oktoober. Täna õhtul on kohtumine seltsimehega Maasi maalinnusel.

24. oktoober 1933. Ja sul pole und, sa lesid lakas heintel, sind erutab miski tundmatu ja sa püüad kujutleda, kuidas näeks elu välja, kui see oleks rahulik, ohtudeta. Oht on vaenlane. Ta varitseb sind ööl kui päeval, uinakul ning ärkvel olles. Ja sa ei suuda end temast lahti kiskuda, sest teisiti ei kujuta sa oma elu ette.

Sa elad tormi ajal. Aeg otse lõõskab seda nagu kuumast ahjukerisest.

Siis oli sinu elust alles kaheksa aastat ära loetud, kui tulekumad äkki sügisesi märgi ööpilvi kirjatama hakkasid. Keegi ei rutanud õnnetuspaigale. Oti, Reina ja Tumala mõisa küünid leekisid võidu Kareda ja Harju mõisa omadega. Õde Maria, ta oli siis juba viieteistkümnene suur tüdruk, tuli hingeldades tuppa: «Levalas on rahvakoosolek. Inimesi kui palju ja tuleb muudkui juurde.» Ja tagasi.

Ta läks paari omavanusega otse üle põldude, üle rukkikõrre, sahavagude ja peenrapalide.

Levala külavahe oli mehi ja naisi täis. Sagin, erutus, rõõm. Keegi kõneles, siis veel keegi. Ühest ta teadis, et see oli valla sekretär Sarapuu. Kuid siis võttis sõna päris noor kõhn poiss. Tema kõne oli sütitav: iga sõna kui tuli kuluheina.

«Kes see on?»

Raputati päid.

«See pole siit?»

«Linnast,» arvas keegi. «Näe, poeriides. Jalgrattal tulnud.»

Alles pärast, kui Viktor Kingissepa nimi juba üldtuntuks sai, teadsid mitmed ta ära tundnud olevat. Temale oli see esimene ja viimane kord näha ja kuulda Kingisseppa. Tookord mõistis ta veel vähe ja sellepärast ei jäänud jutt ka meelde.

Meelde jäi hoopis midagi muud.

Isa oli Orissaarde läinud. Õhtul, kui ta ikka veel tagasi polnud, hakati kodus rahutust tundma. Alati vaikne ning rahulik ema, kes askeldas märkamatult toas ja loomade keskel, kes elas oma elugi justkui märkamatult, näppis

tööotsa siit ja sealt, kuid peatuma ei jäänud millegi juurde. Vaevalt ta ööselgi sõba silmale sai.

Isa tuli teisel päeval. Oli kuraasikas ja lõbus. Urjadnik toimetanud ta öömajale, sest ta hakanud Orissaares kõnet pidama. Tahtnud rääkida vallasekretär Sarapuu moodi, aga palju otsekohesemalt ja sellest, mis igasuguste urjadnikutega ette võtta.

Poolelijäänud kõnest sai laul.

Isa lükkas jopehõlmad avali ja, seadnud end sõjakalt keset tuba, esitas värskema omaloomingu:

«Ütle, urjadnik, mis siis näed,
Kui võimus meite kätte jääb?
Küll ma siis ka teitid nassi,
Oma lagund keldri tassi...»

Laul oli palju pikem, paiguti üsna verine, nagu oli seda aegki. Ema segas tihti vahele:

«Jäta nüüd ometi! Oli sulle sellest veel vähe. Vaata et viiakse uuesti. Valuta öö läbi su pärast südant.»

Kui aga külamehed neile pühade puhul õlut võtma kogunesid, käidi isale peale:

«Vassel, laula seda va urjadnikute laulu!»

Ja isa, rässakas, tüse, sitke nagu vaikukasvanud rannamänd, pani laulule pihta.

Tal oli neid teisigi, aga viienda aasta laul meeldis kõige enam.

Ometi jäi Levala koosolekust meelde rida nõudmisi. Need, millest kodus oli kõige enam juttu. Et ei tule nekrutiks minna, et kirjutatagu oma sugulastele ning tuttavatele sõjaväes, ärgu nad rahva peale lasku, andku oma ülemustele säru. Et rahvast ei tohi tappa ja et igasuguste urjadnikutega pole vaja tegu teha.

Meeles on hirm, mida tõid karistussalgad. Ema, murelik ja hädast tuhkhall, väike ja nääpsuke nagu ta on, ütles isale:

«Peidaksid ennast kuskile!»

Kuid isa ei teinud väljagi. Tal jäi õigust veel ülegi.

«Põletanud pole. Niikaua olin kinni, kui urjadnik pidas, enneaegu ära ei kippunud. Tõtt olen ütelnud ja ütlen veelgi.»

Isa siiski ära ei viidud. Kohut mõisteti aga paljude üle.

Möödusid aastad.

Ta oli kolmeteistkümnene, kui isal tuli maha jätta Pendu renditalu. Nad ostsid endale samast Alla koha. Pendul

hävitas tuli taluhooned ja perekonna kogu jõud kulus uute rajamiseks. Sellepärast hakkas talu ostuhind vastu. Nii siis jäädi jõukohasema, Alla talu juurde. Peregi oli vahepeal kasvanud. Temast vanemad olid õed Maria ja Melanie ning nooremad — vennad Johan ja Anton. Maria ja Melanie olid juba töövaimud, hakkas temagi peo juba adrakurega harjuma. Kooliks nappisid nii aeg kui ka raha. Paar talve, mis sai piiblilugude ning kirikulauludega rassitud, aitasid ometi kirjatähe ligi.

«Poleks Pendule tulnud uusi maju ehitada, oleks võinud mõtelda laste koolitamiselegi,» arutles ema. «Aga kuidas sa võõras toanurgas ikka elad. Ehitad majad, ei jaksa kohta osta, tahad kohta, ei saa katust peavarjuks . . .»

Aasta Allal oldud, sündis perekonna viimane võsu, õeke, kellele pandi kirikukirjades nimeks Eugenie. Kuid kodus ja ka külas hüüti teda Ksenja ja nii visalt, et teinekord tuli päris meelde tuletada, kuidas see nimi seal kirjades õige oli.

Maailmasõja-aastatel hakkas nende perekonnas kujunema oma kindel vaade elule. See, kes aitas paljudessegi keerukatesse küsimustesse selguse tuua, oli Maria.

Isa lihtsalt tormitses. Ta oli vägivallale valmis jõuga vastama. Temas oli iseteadvust ja uhkust, jõudu ja jonni ning suur ja ammendamatu portsjon elurõõmu. Ta eitas tsaarikorda ja sõda. Aga eitamisest kaugemale isa ei läinud.

Eitamise pärisid nad isalt, nii Maria, tema — Aleksander — kui ka vend Johan. Maria taipas esimesena, et eitamisest üksinda ei piisa.

«See riigikord ei kõlba muidugi kusagile, aga niisugusest arusaamisest üksinda on vähe. Tuleb hoopis teistsugune valitsus välja mõelda,» tegi ta eelnenud pikkadest jutuajamistest kokkuvõtte.

Kohe sõja puhkedes hakati Pöides ja Sõrves kindlustustöid tegema. Tema viidi kraave kaevama ja vallitisi kuhjama mobilisatsiooni korras, koos tuli ka vend Johan, kes oli tollal vaid viieteistkümneaastane nooruk. Kaks aastat müttas vend temaga Saaremaa kivirähkses mullas, siis võttis hoo tiibadesse ja läks Petrogradi.

«Olen nüüd tööl savoodis,» kirjutas sealt. «Saan palka ja õpin elu tundma. Küll oleks juttu ajada, kui näeme . . .»

Ta tuli tagasi pärast Veebruarirevolutsiooni ning neil oli tõesti paljust rääkida.

Johan teadis bolševikest ja sellest, mis nad tahavad, õigemini, mida nad oma programmis lubavad. Nüüd oskas Johan isegi öelda, missugune see teistsugune valitsus peab olema.

Noorim vendadest, Anton, oli parajasti niisama vana kui Johan kroonutööle minnes. Anton oli ergas, tähelepanelik poiss.

Kihelkonnakool seljataga ja linnakooliski käinud. Poliitikaküsimustes jagas ta mitte vähem kui teised. Õpi- ja lugemishimuline nooruk haaras peagi iga probleemi arutamisel ohjad oma pihku.

Kui järgnes Saksa okupatsioon, ikka selsamal 1917. aastal, olid nad oma mõtetega juba enamlastega. Okupatsiooniaeg oli suureks poliitiliseks kooli- ja katsumusajaks.

Tänu Ajutise Valitsuse reeturlikkusele vallutasid okupandid Saaremaa ilma suuremate lahinguteta. Saaremaa pidi kujunema hüppelauaks keiserliku Saksamaa edasistele sõjalistele operatsioonidele.

Ometi ei läinud okupantidel alati ja kõikjal nii libedasti. Üks kokkupõrkekoldeid tekkis Pöideski. Lühike, kuid äge lahing nõudis ohvreid kummaltki poolt. Süttisid Alla hooned. Nagu Pendul, tegi tuli seekord Allalgi puhta töö.

Suur, lasterikas pere oli jälle palja peal. Ta ei mäleta, kas isa süütas viimasest tukivingust sädet otsides tulease-mel piibu. Aga see on selgesti meeles, kuidas ta vaiad õue peale maha lõi:

«Siia teeme köögi. Ja niikaua elame köögis, kui uus elumaja katuse alla saab.»

Pere jagati naabrite vahel, loomad samuti.

Alla õue kerkis aga väike köögikene. Kerge, pisikene hädaruum. Selle kõrvale hakkas kuhjuma ehitusmaterjal uue eluhoone jaoks. Seda ajal, millal okupandid röövisid vilja, pidasid jahti loomadele, viisid kaasa iga kättejuhtuva riidehilbugi.

Mõnikord ta kartis siis isa pärast. Vähe sellest, et ta tigedad laulud okupantide aadressil oma külast kaugemalegi kõlasid. Tihti ähvardas isa külas ringituhnijail «natist kinni võtta». Ta oli lõbustige, toetas jalad justkui veelgi kindlamalt mulda. Külas räägiti, mida Alla Vassel järjekordselt ütles, millega hakkama sai.

Isa ainult tormitses, kaitstes oma eluõigust omal maal. Maria taotles oma printsiipide maksvusele pääsu. Johani vestlused enamlastest kasvatasid neid kõiki ja igaüks kan-

dis need omamoodi külas edasi. Kuid Maria mõju oli ümbrusele kahtlemata kõige suurem.

Marial oli elav ja seltsiv loomus, mis alaliselt ja omamoodi visa ning vaoshoitud rahutusega tegevusvälja otsis. Mis ka ette ei võetud, ikka oli ürituse keskseks kujuks Alla Mari. Orbude ja lesknaiste abistamine, keedu- või käsitöökursuse organiseerimine, peole minek või tantsuõhtule mingi programmi sissepõimimine läks tema käes iseenesestmõistetava asjana. Ta oli sõnakas ja hakkaja.

«Alla Mari! On sellel julgusest või hakkamisest puudu!» tavatseti öelda.

Aga olid Marilgi julguse ja hakkamise varud mõnikord loetud.

Kunagi tabas ta õe istumas põllupeenral, valmiva rukki vahel. Õde oli käed silmade ette surunud, tumedad juukselokid rippusid salguti. Teda märgates nõksatus Maria pea üles, palgel selged, põski mööda alla kiirustavad pisarad pärlendamas.

«Ära vaata,» ütles Maria tasa ja kuidagi kumedalt. «Läheb mööda. Ongi juba möödas,» ja naeratas trotslikirooniliselt.

Ta ei pärinud. Oli neil igal oma muresid ja südamevalusid, kes neist teistele ...

Nad läksid Mariga koos koju sõnatult.

... Nägi teda töölt tulnult, väsinuna ja kurnatuna voodi heitmas.

... Nägi teda emalikult hoolitsemas õe Ksenja eest, narpimas selle riideid, endal juba rutt peremeheks kusagile noorte hulka kiirustamas.

... Kuulis ema murelikku häält järjekordselt lausumas: «Puhkaksid ometi. Jõuad sa siis alati ja igal pool esimene ning viimane olla!»

Okupatsioonisuve elasid nad väikeses õueköögis peadjalad koos. Kõige vähem häiris see olukord Mariat.

«Küllap me Miinaga teeme põllutöö. Te, mehed, pange ehitusele pihta,» käis ta peale.

Pikisilmi oodati, millal Punakaart okupandid Eestist ja Saaremaalt välja kihutab. Ainult Punakaardil paistis selleks jõudu olevat, ainult Punakaart võitles selle eest.

Maria õhutas: «Hoidke vilja ja loomi vaenlase eest. Kui omad tulevad, ei tohi meil peod tühjad olla.»

Teade revolutsioonist Saksamaal pani südamed juubeldama. Usk maailmarevolutsiooni sai tugevad jalad alla.

Saaremaal jäi nõukogude kord kaugeks ning teostumatuks unistuseks. Eesti pursuid asusid mandril oma korda looma. Tegid seda veriselt ja koos mõisnikega.

Mõisnikega koos asuti Saaremaalgi «iseseisvat vabariiki» meisterdama. Okupantide poolt kehtestatud sundkohustused jäid maksma. Vägivald samuti. Viha, mida siiamaani okupantide vastu tunti, kandus nüüd Eesti kodanlusele.

Nad kõik selgitasid külas poliitilist olukorda või tegid kihutust, nagu öeldi. Kuid kõige enam tegi seda Maria.

Nendega, Alla noortega, oli loomulikult palju teisigi. Siitsamast Kahutsi külast, Levalast, lähemalt ja kaugemalt ümbruskonnast.

Meeled olid tuliseks köetud niihästi kodanluse röövelliku poliitika kui ka seda saatva rahvavaenuliku ja petliku propaganda pärast. Kui Muhus 16. veebruaril 1919. aastal ülestõus puhkes, mindi siingi kõhklemata kaasa.

Allalt läksid nad neljakesi: tema, Maria, Johan ja kuueteistkümneaastane Anton. Mobilisatsioonikorralduste ja -käskude kirjutamise ülesanne langes Antonile. Teda kasutati side pidamisel, relvade hankimisel ja edasitoimetamisel. Johan võttis osa 16. veebruari õhtul Orissaares toimunud koosolekust. Hiljem rääkis ta suure lugupidamisega Vassili Pihelpuust, kes seal kõnega esines ja kiirele ja otsustavale tegutsemisele üles kutsus, et linn kohe ära võetaks.

Orissaarest viisid kiiresti hargnevad sündmused Johani Maasi mobilisatsiooni läbi viima. Küllap nii Antoni kui ka Johani päästis edasistest pikematest kimbatustest pealekaebajate puudumine. Antoni tegevus jäi kohalikele kodanluse tugedele varjatuks, Johan sattus nende vaatepiirist välja.

Kõik see, mida tegi Maria ülestõusu heaks, mida ise andis ja mida teistelt nõudis, toimus valdavalt siinsamas Kahutsi, Levala, Oti piirkonnas, kus teda kõik tundsid.

Mariale olid need palavikulised päevad. Ta põles nii heleda leegina, et sütitas, haaras ja viis endaga kaasa ka teisi.

Niipea kui esimesed noormehed — mobilisatsioonialused — Kuivastust tagasi tulid, levis Kahutsis ja Levalas ammuigatsetud uudis: puhkes ülestõus! Hakatakse jõude koondama linna peale minekuks! Muhus on kuulutatud välja mobilisatsioon. Luuakse revolutsioonilist väge. Me-

hed, alates kaheksateistkümnendast eluaastast neljakümne viieni — kõik töörahva väkke! Igaüks varustagu end relvade ja toidumoonaga!

Esimeste sõnumite saabudes luges Maria end mobiliseerituks. Riietus rutakalt, kuid hoolsalt, otsides soojemaid kehakatteid.

«Sina siis ka ikka jälle?» hädaldas ja hoolitses ema.

«Nüüd peavad kõik väljas olema. Tegemist on rahva huvidega.»

Maria organisaatorlikud võimed murdsid end kohe vaka alt. Esimene, millest ta haaras, oli mobilisatsiooni läbiviimine. Siin on naaberkülad Ariste, Levala, Iruste. Enamik meestest tuleb käsku ootamata. Kuid on ka neid, keda tuleb välja tuua. Kaheksateist kuni nelikümmend viis! Neis aastais mehed olgu väljas eranditult kõik.

Algul käib ta külast külla, perest peresse jala. Tuleb rutata. Valgetel on kõik, on Kaitseliit, on relvad, on liiklus- ja sidevahendid. Neil tuleb sellele vastu panna kiirus rahvaväe loomisel.

Ta hangib endale hobuse. Ratsa läheb rutemini.

Suur, jäägitu andumus rahva vabadusvõitlusele, piiritu armastus puuduste- ja hädadepõrgus pargitava tööinimese vastu muudavad Maria neil päevil karmiks. Püss seljas, käib ta ringi täis otsusekindlust võidelda suure ürituse kordamineku eest. Käsk väljaastumiseks on püha seadus, rahva püha seadus. Ta viib seda ellu ja on selle nimel valmis tarvitama ka vägivalda.

Mobilisatsioon teostub hoogsalt. Selle käigus haarab Maria mõte juba uusi lahendamist vajavaid probleeme. Õieti tõukasid teda neile sündmused ise.

17. veebruaril põrkas Levalast linna poole liikuv 80-meheline ülestõusnute salk kokku Kuressaarest ülestõusu maha suruma läkitatud Kaitseliidu tugevasti relvastatud üksusega. Kaitseliitlasi oli 110 meest. Lahingus kaotasid ülestõusnud ühe mehe surnuna, üks neist toodi haavatuna Levalasse. Niisama suured olid ka valgete kaotused.

«Ei jää see viimaseks,» ütles Maria haavatut sidudes. «Lahingud on alles ees ja meil tuleb sellele mõelda.»

Okupandid olid Oti mõisat kasutanud haiglana. Voodeid seal leidus, muud haiglavarustust aga mitte. Ei olnud arste, õdesid, sanitare. Kuid Maria otsustas Oti mõisasse rajada laatsareti.

Talle vaieldi vastu. Mõisahooned on korrastamata, küt-

mata ja kütet pole. Ega haavatuid saa panna lihtsalt voodi põhilaudadele või reformile. Kust võtta söögid ja kokad?

«Arvate siis või, et haavatud saab tänavale surema jätta? Need on ju teie oma mehed, vennad, isad! Need on ju meie kõige kallimad inimesed!» Ja lisas enesekindlalt: «Küll näete, kõike saab.»

Ta hakkas tegutsema talle omase hoo ja resoluutsusega. Kiirkäskjalg saadeti viivitamata Laimjalga, kus hakati pärast lahingut kähku rahvaväe üksusi looma. «Kõik, kes on Vene kroonus velskriametit õppinud, kästi Oti mõisa saata,» teatas see Laimjala komandandile. «Oti mõisa seatakse laatsaret sisse.»

Üks niisugune mees leidus ja esialgu sellest jätkus. «Viin talle tüdrukud appi, las utsitab välja,» otsustas Maria.

Juba ta küüris koos abilistega puhtaks mõisa toad. Juba otsiti kütust, seati hakkama haavatute jaoks ruumid. Aga samas on ta taas ratsahobusel ja külas. On vaja voodikotte, patju, voodilinu, padjapüüre, tekke. On vaja sidemeid. On vaja arstimeid, vähemalt jodoformi. Tuleb võtta arvele apteekide varud, kuid kellel on midagi kodus, andku ära! On vaja toiduaineid, leiba, liha, tangu, soola, jahu.

Tühipaljastes Oti mõisa tubades on varsti puhas ja valge. Siin askeldavad inimesed: sanitarikandidaadid, velskrist peaarst peab korda, kohal on kokad. Ning kõik see on vaid mõne hoogsa, rahmeldamisest küllastatud päeva töötulemus.

Noil askeldusohtrail päevil pääses neist vaevalt keegi viivuks koduvarju, Maria kõige vähem. Õde Melanie toimetas talle Levalasse söögigi järele. Maria muutis Levala mingiks staabiks. Siia tuli kokku mobilisatsioonialuseid ja vabatahtlikke, kes samas läkitati mõne tsaariarmees paelad väljateeninud mehe komando all Laimjalga. Siit tuldi saama küüte ja hankima söögivarustust, tuldi värske informatsiooni järele. Küsiti, kuidas on lood relvastusega, kust hankida püsse ja padruneid. Tuli naisi, kes tahtsid teada, kuhu kanti nende mehed või pojad läksid, kus nad võiksid juba olla. Kui neil kodust võetud toit lõpeb, kas nad siis nälga ei jää?

Maria askeldas kõigiga, jagas seletusi, kamandas mehi Laimjala poole teele, ajas küüte ja hobuseid välja. Hilistel öötundidel tukkus lauale toetudes, kuni teda taas äratati.

Aga siis hakkas liikuma uskumatuid kuulujutte Soome

pussipoistest. Et on tulnud Muhus maale, tapvat ja märatsevat seal. Muhu pealegi vaikis. Ei saabunud sealt ühtegi hingelist, kellelt vastust saada.

Nad kõik kuulsid neid jutte, kuid keegi ei suutnud uskuda. Muhusse jäi ometi rannakaitse. Oleksid seal Soome valged, tooksid muhulased sõna. Ja asja neil Soome valgetel Muhusse? Kaabel mere põhjas raiuti läbi, kustkaudu Kuressaarest abi võidi kutsuda. Pealegi poleks valgesoomlased niipea kohale jõudnud. Vanaeitede tühi loba!

Nii arvasid nad kõik.

Kuid Mariat hakkas vaevama, miks pole Muhuga sidet. Kui äkki neil juttudel on tõsi taga? Valged võisid katkestada ühenduse Saaremaaga, suruda Muhus ülestõusu maha ja tulla sealt Saaremaale niisama ootamatult, nagu nad Muhussegi saabusid.

Aga päriselt ei uskunud ta isegi. Meri on ju kaane all. Kui küll Väina sillaotsas oleks valgete valve, Saaremaale pääseb igaltpoolt mujaltki. Keegi oleks ikka pidanud sõna tooma.

Kuid aeg ei lubanud kaua kaksipidi vaagida. Maria otsustas Muhusse minna. Ta pidi ise kuulma, ise nägema, mis seal sünnib.

Oli ülestõusu viies päev, 20. veebruar.

Samal päeval tungis valgete karistussalk Saaremaale. Kokku 242 hästi relvastatud meest, neist 110 ratsa. Karistussalklased olid Muhusse jõudnud juba 18. veebruaril. Orissaares pidas viieteistkümnemeheline salk, keda valged tabasid ootamatult, mitu tundi ebavõrdset võitlust.

Maria läks Levalast Orissaarde Tornimäe kaudu. Sellepärast ta ei teadnudki, et valged on juba Saaremaale tunginud.

Välejalgne hobune viis lihtsaks talunaiseks riietatud neiu üle Väina silla. Sõidutas tüki maad Muhuski maha. Ja äkki — valged!

See oli väike salk, kes röövis muhulastelt toiduvaru valgete Saaremaale jõudnud peajõugule ja varustas end samal ajal isiklikeks vajadusteks mineva raha, kellade, kuldsõrmuste ning muu meelepärasega. Nüüd ruttas röövjõuk peavägedele järele.

Maria ei saanud enam pageda. Ta regi koormati kohe seasinkide ja lambalihaga.

Mis siis ikka, ta läheb kaasa! Teel saab teada kõik talle nii vajaliku.

Saigi. Ohvitser hooples võidu oma alluvatega verisest «rahustamisest» Muhus. Ta ei teinud saladust valgete arvulisest suurusest, nende relvastusest. Kui nad Orissaarde jõudsid, selgus, et siin on ülestõusnud pidanud visa ja vaprat lahingut, et neist neli on langenud lahingus, teised võetud vangi.

Mida võis tunda Maria, seda on temal, Aleksandril, tagantjärelegi võimalik kujutleda. Süda kisub omadele teadet viima, kuid valged on sind endaga sidunud. Ometi oleks kõik võinud veel hästi lõppeda. Karistussalklased jäid ööbima Levalasse. Öösel oleks Maria võinud kihutada Upale teadet viima. Hommikuks oleksid ülestõusnud võinud üllatada omakorda valgeid. Laimjalas lõid 80 ülestõusnut põgenema Kuressaare 110-mehelise kaitseliitlaste salga. Asi siis oleks 1000-mehelisel rahvaväe üksusel laiali puistata 242 karistussalklast!

Kuid kõik läks teisiti.

Maria lasti tõesti Levalas vabaks, aga ta ei saanud mõndakümmet süldagi valgetest eemalduda, kui paigale karjuti. Kabuna Miina reetis ta valgetele ohvitseridele.

Mis järgnes, on valus kujutledagi . . .

Teisel päeval leidis Maria laiba õde Melanie. Pooleldi paljaks kistult lebas ta kirikumõisa taga. Pastor aga pidas pühapäeval jutlust. Ta õnnistas valgeid jumalale meelepäraste tegude eest ja needis niisuguseid kui Maria Ellam, kes sai tunda jumala õiglast kättemaksuviha. Pastor loomulikult vaikis sellest, et ta ise avas kiriku vöörkambri ukse, kuhu karistussalga ülemtimukas Klaar oma joobnud kaaskonnaga tiris Maria enne ta mõrvamist «ülekuulamisele».

Õe sangarlikust käitumisest kuulis ta hiljem palju. Sellest liikusid jutud nagu legendid suust suhu tasapisi ja varjatult. Kuidas ta valgete ohvitseridele näkku ütles, mis ta neist arvas. Kuidas ta ennustas, et neil tuleb oma nurjatuste eest rahvale vastust anda. Kui mehiselt ja enesekindlalt ta pärast kõiki piinu ja piinamisi surma läks.

Upa rinne jäi hoiatamata. Ja tema, Aleksander, oli Upal.

16. veebruari õhtul, kohe kui saabus teade ülestõusust, läks ta koos Eduard Koeliga Tumala mõisa. Seal asus saksa okupantidest mahajäetud sõjamoonaladu. Nad võtsid lao üle ja jäid ööseks vahti. Hommikul rakendasid kaks mõisahobust vankri ette, kolmanda sidusid varuks

järele, ladusid neli kasti padruneid peale ja asusid teele Laimjala poole.

Seal nad Kuressaare kaitseliitlastega lahingu maha lõidki. See oli ülestõusu teisel päeval. Kolmandal järgnes lahing Masa lähistel. Sama päeva õhtuks võtsid nad Upal rindejoone sisse. Kaks päeva läks Upal õppustega. Kolmandal, see on 21. veebruaril järgnes ootamatu löök karistussalklastelt.

Neid kahte päeva ei oleks nad pidanud niisama mööda laskma. See oli saatuslik viga. Oleks tulnud linn ära võtta. Ja side tagalaga ...

Sidega hakkas see juba Muhust pihta. Muhulased võitlesid ja surid. Üle kahe päeva heitlesid väikesed ülestõusnute salgad tohutult ülekaaluka vaenlasega. On mõistatuslik ja hämmastav, miks ei teatanud nad sellest Saaremaale.

Muidugi oleks kõik algusest peale tulnud seada teisiti. Juba siis oleks Saaremaal pidanud olema mingisugune parteiorganisatsioon, nagu see hiljem sai loodud. Aga side ja linna äravõtmine, neid oleks saanud isegi ilma parteiorganisatsioonita ...

Mõtted justkui põrkavad kokku ja otsivad. Kas kodanluselt võimu äravõtmisel Saaremaal ongi mõtet, kui Tallinnas ja mujal asi takerdub? Kas see pole siis kõik tühi töö?

Kõigele tagantjärele mõeldes, mida õpetas Saaremaa ülestõus? Kas see ei näidanud, et hoop kodanlusele tuleb anda üheaegselt ja koondatult, et ükski väesalk ei tohi jääda teisest maha või rutata liialt ette?

Jälle hakkab midagi südame all kribelema. See ongi see vana küsimus, mis teda iga kord, kui mõte sinnapoole viib, tigedaks teeb. Miks Tallinnas järgneb sissekukkumine sissekukkumisele? Miks ei asu parteitööle need, kellel on põrandaaluseks tööks suuremad kogemused? Miks 1. detsembri ülestõusu nurjumisega koos jäi põrandaalune töö nagu teisejärguliseks. Leningradis murtakse hoolega piike omavahel. Suure partei- ja põrandaaluse töö kogemustega seltsimehed on seal üksteisele armuheitmatud ja selles rasinas nad on unustanud oma surmavaenlase siin. See on kodanlusele selgeks südamerõõmuks ja meeleheaks!

See oli midagi kuulmatut.

Jutud nende põhimõtteliste lahkuminekute ümber ja

taustal puhkenud isiklikust nägelemisest kandusid siiagi — Saaremaale.

Kuid küllap ajalugu annab otsuse sellegi kohta. Nagu andis nende kahe raisatud päeva kohta Upal. Ainult kaks päeva! Aga mitu päeva ja palju aega raisatakse mujal täiesti mõttetuteks õiendamisteks?

Upal oli ta reavõitleja. Käis valves, tampis rivi teha, õppis pähe püssiosade nimetusi. Lühikesed puhkeajad magas põhkudes ja ärkas tugevast raputamisest või jalast sikutamisest: «Maast lahti! Valvesse!» Või siis kamandati ühesõnaliselt: «Utsinale!»

Seal ta ei juurelnud. Vastutas ainult enda eest. Siin ta aga tunneb kohustust mõtelda ja kaaluda. Ta vastutab terve organisatsiooni eest. Saaremaa partei- ja komsomoli-organisatsiooni eest. Isegi kui ta oma kaalumistes ja mõtetes eksib, ka siis on ta kohustatud need välja ütlema. Siis tuleb teda parandada, aga mitte hukka mõista!

*

Ja jälle on mõtted Upal.

Oli pilves ja päeva peale läks lumemölluks. Puistas nagu kotist. Võis vast lõunaaeg olla, kui äkki pöörane kuulipilduja- ja püssiragin lahti pääses. Ta jooksis välja koos teistega. Kuid siin ei olnud võimalik enam midagi eraldada. Valged olid tunginud külla. Nende tuli otse niitis.

Ka tema laskis. Jooksis huupi ja laskis huupi, otsis varju kiviaedade taga, roomas, jooksis, laskis ja nii kordus, kuni justkui imekombel end Upa karjamaale välja murdis.

Madalad kadakad ja sarapuupõõsad pakkusid vähe varju. Aga lumesadu laskus ülevalt nagu valge eesriie ja neid kõiki — põgenikke — kihutas tagant surmahirm. Ootamatus, millega neid tabati, lugematute seltsimeeste laibad, millega Upa küla tänavad ja karjamaa üle külvati, metsikus, millega valged tegid seda lihunikutööd, see haaras järsku ja paiskas nii temas kui ka ta kaaslastes kõik segi. Jäi vaid üks mõte — kuidas end siit päästa, kuidas sellest välja rabelda?

Ta tegi pikki siksakke, põrkas valgetele, teda tulistati ja tema tulistas.

Korraga leidis end Pihtla teeveerest. Kahlas uuesti karjamaale, jõudis metsapiirile ja tundis, et on pääsenud.

Upa jäi kusagile seljataha. Ta oli higine ja hingeldas. Linna poolt kuuldus veel püssiraginat, tumedalt pobisesid kuulipildujad. Seal kestis tapatöö edasi.

Nii algas ta tagasitee Upalt. Läbi metsade, läbi karjamaade, teedest ja radadest kaugele hoides, surmani väsinud ja näljane. Veetis öö kusagil heinaküünis, värises külmast ja mõtles kodustest. Kus on nüüd vennad, kus Maria? Mis võib seal sündinud olla või mis seal sünnib?

Koju jõudis ta järgmise päeva hilisõhtul. Hiilis maja juurde, vaatas, kas pole valvet väljas, ja alles siis astus sisse.

Kõik olid terved, kuid Maria puudus.

Ta taipas kohe, et kodus on lein. Isa oli morn, vennad Anton ja Johan vaikisid, ema nuttis. Ainult Miina ütles: «Panime Maria Raagumäel maamulda.»

Majja tekkis suur ja tühi koht, mida oli täitnud Maria toimekus, sõnakus ja hoolitsus nende kõigi eest. Seda tühja kohta tunti ka külas, sest Mariast oli jätkunud kõikjale, ta oli kõigile ühtemoodi omane ja vajalik olnud.

*

Ta jäi koju, algul püüdis end ümbruses mitte näidata, hiljem liikus avalikult. Näis, et ohud pöörasid mujale, kuigi areteerimised ja tapmised käisid üle Saaremaa.

Juba hakkas märts saama poole peale.

Siis äkki kappasid õue kolm ratsanikku. Ühte neist ta tundis, see oli valla Kaitseliidu ülem Joosep Verlin, teised olid võõrad.

«Aleksander Ellam!» nõuti teda.

Põgeneda polnud kuhugi ja ta ei osanud siis mõeldagi sellele. Astus kõheldes õue.

«Olete vangistatud. Tulete kohe kaasa!» tegi Kaitseliidu ülem lühidalt.

Külast toodi veel kaks meest, Eduard Koel ja Johan Torn.

Kiirustati Laimjala vallamajja: areteerijad ratsa, nemad jala. Seal toimus «ülekuulamine».

Oli mingi erariides isik, kantsikumehed kõrval. Juures seisis Verlin, kes oli ühtlasi pealekaebaja.

«Röövisid mõisa hobused! Riisusid riigi padrunid! Andke kuradi kommunistile!»

Nad kõik peksti läbi. Eduard Koel, kes oli küll paksult riides, näitas pärast oma arme. Ta ise ei võinud selga puudutadagi. Siniseks ja verele vorbitud, puhkamata, söömata — niisuguseina aeti neid nagu loomi ratsahobuste vahel linna poole.

Rohkem neid üle ei kuulatud. Järgnes kohus. Ka seal ei raisatud ülekuulamisteks või asja selgitamiseks aega. Täpsustati nimi ja sünniaeg, öeldi, et oled süüdi röövimises ja saadeti teise ruumi.

Peagi ilmus sinna ka kirjutaja ja luges ette otsuse. Tema sai kümme aastat sunnitööd.

Võimatuseni täistuubitud Kuressaare vanglas ei peetud neid kaua. Ühel päeval käis komando: «Kraam kokku!» Tee möödus nagu unenäos. Küüthobustega viidi nad Haapsallu, sealt Tallinna ja Tallinnast Rahumäe vangilaagrisse.

Viimane etapp oli kõige raskem. Vaevas teadmatus. Tema koos omaküla mehe Eduard Koeliga kandis paari naisvangi pakke. Levis kuuldus, et neid viiakse mahalaskmisele. Saatjatelt ei saadud midagi teada, need rääkisid omavahel saksa keelt.

«Kui paistab, et hakkavad maha laskma, katsume põgeneda!» sosistati kaaslaselt kaaslasele. Nad olid kõik erakordselt pingul ja valvel.

Kuid maha ei hakatud laskma. Jõuti Rahumäele.

Rahumäe vangilaagrist on kirjasõnas senini vähe juttu tehtud. Kuid see oli Eesti kodanliku vabariigi üks esimesi poliitiliste ja sõjavangide suretamise ettevõtteid.

Nad viidi kahekordse traataiaga ümbritsetud barakkide juurde. Neid oli neli. Nagu hiljem selgus, võttis iga lobudik vastu umbes poolsada vangi. Baraki keskel paiknesid kahelt realt kahekordsed laudnarid, nii et magada tuli pead vastamisi.

Peale poliitiliste ja sõjavangide hoiti siin kinni ka kriminaalkurjategijaid. Nende hulgas oli mitmeid leivaga hangeldavaid spekulante.

Juba esimesel laagrisse saabumise päeval hämmastas vangide väljanägemine. Kondiste ja kõhnade nälginute haiglaselt põlevad silmad iga uustulnukat ja selle «nappa» sihtimas. Ja üksikud söönud, spekuleerimisest elatuvad subjektid, kes ujusid ligi, et teada saada, kas vangil pole midagi hinnalist riidevoltidesse peidetud või kas ta ei saa väljast midagi muretseda, et seda tema vahendusel lei-

vaks mehkeldada. Sest ega väljaski leiba nii palju ole, et seda Rahumäele tassida . . .

Ringiluusivad kriminaalid tegid ettevaatlikuks. Iga asja otsast pidi justkui hammastega kinni hoidma. Kriminaalid nuuskisid ringi nagu hurdakoerad ja administratsioonile valmistas see lõbu.

Vanglas oli kogenud parteitöötajaid Tallinnast ja mujaltki. Küllap nende vahendusel ning ettevõttel loodigi laagris oma parteiorganisatsioon. Tekkisid väikesed ringikesed, kus arutati poliitilisi päevaküsimusi. Neile organiseeriti toetust väljast. See aitas olukorda tunduvalt leevendada.

Parteiorganisatsioon juhtis tähelepanu sellelegi, et juhul, kui kodanlusel jalgealune kõikuma peaks lööma, õiendatakse nendega vangilaagris arveid kõige verisemalt.

Tuli mõelda enesekaitsele. Juba soetati kusagilt käärid traatide läbilõikamiseks. Valmis üksikasjalik plaan, kuidas laagrist välja murda, mis võtta ühel või teisel juhul ette. Nad olid ootamatusteks valmis.

Neil päevil külastas teda kodustest noorem vend Johan. Nad kutsusid teda lihtsalt Jussiks.

Kokkusaamine oli lühike.

«Räägi, kuidas kodus on?»

Juss oli pika toimega. Ellameile omase rahu ja vaikse huumoriga, millest tõstsid sarvi sarkasmi sikukesed, pajatas ta uudiseid koduradadelt.

«Ära pead norgu lase!» ütles ta vennale. «Küll näed, tulevad veel teised ajad.»

«Rääkige kodustest asjadest, muidu . . .» ähvardas valvur.

«Anton on Uuemõisas. Sai vallakirjutaja abi koha,» püüdis Juss jutu kiiresti uuele teemale juhtida.

«Kuidas siis talle?» imestas ta.

«Kirjatundjatest oli puudus. Eks loodavad ta omaks meheks teha . . .»

«Ärge rääkige siin igasugust! Mis omaks meheks? Teen teile teise hoiatuse!» karjus valvur.

«Hoiata sina ka Antonit, et ei läheks mõrda,» sähvas ta Jussile.

«Ära sa muretse! Ootame sind koju! Kaua see ikka niimoodi . . .»

«Lõpetage! Aitab! Teie aeg on läbi,» katkes valvuri kannatus.

Kui palju küsimusi jäi küsimata! Vendagi oleks tahtnud kauem näha. Kõhn oli teine, kleenukene, meenutades viieteistkümneaastast poisikest. Kuid tal on ju paar aastakümmet ära elatud-oldud! Ja ta ise oli Jussist ainult kaks aastat vanem!

Rahumäelt viidi nad Alliku laagrisse. Süüa hakkasid nad pisut paremini saama, kuid see-eest aeti neid välistöödele või pandi puukingi meisterdama.

Ta vabastati koos Eduard Koeliga. Nad olid laagris viibinud poolteist aastat. Vabanemispäev on hästi meelde jäänud, see oli 1920. aasta 29. juuli. Oli tore suvepäev.

Vabastamist ootasid nad juba ammu, sest kodanlus andis amnestiaseaduse Saaremaa ülestõusust osavõtjaile juba 1919. aasta 3. mail. Neid aga hoiti pärast seda veel rohkem kui aasta vangilaagris.

Et Saaremaal mobilisatsioon läbi viia, selleks mõeldi välja amnestiaseadus ja selle rakendamisega polnud kodanlusel kiiret. Amnestiaseadus tähendas ainult seda, et neid, keda parajasti mobiliseeriti, ei antud kohtu alla, vaid saadeti rindele. Vangid aga jäid vangideks. Nad vabastati alles ligi pool aastat pärast rahulepingu sõlmimist Nõukogudemaaga.

II

VARANE KÜLALINE

Kloppimine uksele äratas täiesti pimevarul Uuemõisa konstaabliproua. Esikus koputati algul tasa, siis tugevamalt ja tugevamalt.

Mees magas, ta ei kuulnud sellest vähimatki. Eelmisel päeval oli ta mitu rattamatka teinud, mis nõudis nüüd oma osa. Kuu kahanes lõpule, komissar ootab linnas aruannet, tuli mõned otsad-niidid veel kiirustades kokku tõmmata.

Proua tõusis vastu tahtmist, otsis ruttamata hommikukuue ja avas ukse.

Esikus kohmitses tundmatu külanaine. No muidugi, mis neil muud kui ajavad ööajalgi oma taga! Jälle naabriga õiendamised üle õueaia lennanud kana või paha peal käiva kassiroju pärast.

«Mis teil vaja on?» lõikas ta eidele.

Kuid ta pahameel hajus sedamaid, kui külaline oma tuleku põhjuse ära seletas.

«Oodake, härra tuleb kohe,» tegi proua eidele vastuvõtutoas istumisplatsi.

Härra ilmus laitmatus mundrikuues, valla konstaablid panid välisele särale suurt rõhku. Ta oli viisakas, kuid rõhutatult tähtis ning ametlik.

«Teie siis . . .»

Eit ei kuulanud konstaablit lõpuni.

«Nii see oli jah, konstaablihärra, terve öö ei saanud ma sõba silmale,» alustas ta teel hoolikalt läbimõeldut.

«Mõtlesi ja mõtlesi, kust see juust Aadule? Ja miks see padja alt võeti? Pole see õige asi! Oleks, et kapist või riiulilt. Kes siis juustu sedamoodi hoiab? Alles see ju oli, kui Püksi Sohvi rääkis, et temalt varastatud kümme kera juustu. Kümme kera, kuula ikka, see ju terve varandus! Mõtlesi siis, et kas see Aadu oma polegi viimaks Püksi Sohvilt varastatud? Mis need Aadu poisid muidu öösiti ringi kolavad, pole teistel siin siukesi pruutisigi, kellega käiksid aega raiskamas ... Mõtlesi siis, et ei seda tohi oma teada jätta, et sellest peab ikka võimudele märku andma. Et kaarutatagu teistel korra kõik nurgatagused ja elupealsed läbi, küll siis need juustukerad välja tulevad. Sohvilt ju alles varastati, vaata et pole jõutud veel keragi otsa saada ...»

Konstaabel ei katkestanud eite. Tal oli lävimises niisuguste jutumooridega juba aastatepikkune praktika. Las näitab oma keeleosavust, seda mõnu võib teatetoojale vastutasuks lubada. Võib-olla saab ta juustuvarguse selgitamisega oma aruandesse jälle ühe plussi panna. Komissar on nõudlik sell.

Eit aga vatras oma. Tuli ta, jah, hommikul pimevarul konstaablihärrat tülitama, kuid tohib seda siis päevavalges? See peab ikka nii olema, et keegi hingeline teada ei saaks, ei seda, kes tõi sõna, ega ka seda, et sõna toodud on ...

«Ega teil isiklikku vaenu ole?» muutus konstaabel äkki valvsaks. «Ma mõtlen Aadu talu perenaise vastu. Tihti tahetakse niisuguseid asju salakaebustega õiendada. Kuid ma hoiatan, et see toob valesüüdistuse tõstjale ebameeldivaid tagajärgi.»

«Heldene aeg, mis te nüüd, konstaablihärra!» tõrjus eit tuliselt. «Minul Aadu Liisa vastu vaenu? Me nagu kõige paremad sõbrad, terve küla teab! Mis ühel, see teisel. Pole meie vahelt veel halb sõna läbi käinud, pole viltu pilk kogemata üksteist riivanud. Aga õigus olgu maailmas, ma ainult sellepärast ...»

Eit kiirustas tagasi koju, endaga ülimalt rahul olles.

Mis see politseinik ometi mõtles? Mis vaenu saab tal Aadu Liisa vastu olla? Aga las ta Aadul pisut kaarutab. Kulub ära! Muidu hakkavad endid seal veel ei tea kel-

leks pidama. Lastel peened poeriided, vanem poiss käis linnas koolis ja sõidab laevas, Liisa ise peab õmblusametit, õpilanegi teisel . . .

Küll ta õhtupoolikul Aadule asja leiab, eks siis näe, mida nägu nad seal on, kui politsei otsimist tegi. Ei see jäta, see on juba hommikul platsis. Oli teine nii hakkamas.

Sisemine rõõmurõkatus sellest kujutlusest pani eide suurräti hõlmu avama. Hommikune karge tuulepuhang võttis rätinurgad võbelema. Need laperdasid nagu nahkhiire tiivad, abitult, aga täiesti oma otstarvet täitvalt.

JA TIIVAD HAKKASID TUULT VÕTMA

All käib uks. See on peremees, tema nimekaim Aleksander. Kohe ruttab rehalasse ka perenaine, sest loomad nõuavad hommikukorda.

Peremees tõuseb lakka, redelipulgad nagisevad, põhud hakkavad alla sahisema.

«Kartsas teeb sõukest kisa . . .» märgib perenaine.

See on tema pärast. Üles ja alla käies võib redel reeta, et lakas keegi elab.

«Määrida tahab või?» naljatab peremees.

«Mis sa nüüd? Pole hea, et need pulgad nii ära kuivavad . . .»

Peremees vastab midagi, kuid temani ei kostnud, mida. Hobu hirnatab poolhääli, nagu öeldes tere hommikut. Peremees räägib temaga justkui hea kaaslasega. Hobust võetakse ikka nii. Seda õppis ta juba oma isalt, seda märkas ta lapseaastaist peale naabrimeestestki. Hobust peeti targaks ja taibukaks loomaks.

Nii algab maal uus päev. Sügaval ööpimedal tõusevad peremees-perenaine ja ruttavad loomade sekka. Alles pärast asutakse valmistuma pere tõusuks. Pliidi alla tuli, pajad hakkama, perenaine meestele riideid ning jalavarje narpima, peremees kaevule, hobuseriistu sätitama, vankrit korda panema. Kui juba toit laual auramas, kobivad vahepeal ärganud nooremadki kohale. Ja siis lendavad kõik majast, igaüht oma rutt taga sundimas. All suures kambris aga hakkavad monotoonselt vurama õmblusmasi-

nad. Perenaine Liisa koos peretütre Lidia ja õpilase Martaga asuvad oma päevatööle.

Nii hommik hommikult. Iga hääl ja heli alt on tuttav. Jalaastumisest, uksest käimisest tunneb ära, kes on, rääkimata köhatusest või poolhäälel lausutud sõnast.

On veel aega, enne kui perenaine toob söögi ja tal tuleb korraks alla minna. Pikk päev ootab ees, millal jõuab valmistuda õhtuseks käiguks. Jõudeaega on palju ja mõtted võivad uidata olevikus ja minevikus. See on omamoodi puhkuseks.

Koduski algab hommik täpselt nii nagu siin. Algab loomadega. Tal on imeselgesti meeles esimene hommik pärast vangilaagrist vabanemist.

Kuigi õhtul sai hilja magama, ärkas ta varakult, päevaga rinnu. Isa seadis õues juba vikateid, Juss hoidis käiavänta, õed askeldasid loomade ja söögiga.

«Maga,» ütles isa, heitnud talle altkulmu pilgu vikatit löe otsa sätitades. «Nüüd saad korra silmad mureta kinni pigistada. Peret meil on, jõuame.»

Aga ta läks veel samal päeval vikatiga heinamaale. Küll oli kerge ja rõõmus olemine! Midagi niisugust võib tunda puurist pääsenud lind.

Teisel päeval tuli Anton Uuemõisast, kus ta pidas vallasekretäri abi ametit.

«Sa ei võta ka juurde! Ikka nagu koolipoiss,» patsutas ta vennale õlale. Anton nägi oma kaheksateistkümne eluaasta juures tõesti päris laps välja.

Anton tunnistas teda tõsiselt.

«Aastad tulevad ise, neid pole tarvis võtta, kui saakski. Juurde tuleb nüüd hoopis millegis muus võtta... Kuidas sul seal, ega's pole äkki ümber pööratud? Hakkad isa kõrval peremeest mängima?»

See oli kerge ja lõbus iroonia, millega vend teda nüpeldas.

«Sa polegi viimaks nii poisike enam...» kostis ta vastu. «Aga mis peremehi meist? Juss käis Petrogradis savoodimeestelt tarkust toomas, mina sain oma vitsad vangilaagris, sina mõõdad sulega...»

Nad vestlesid Antoniga pikalt. Ta rääkis laagriorganisatsioonist. Poliitilistest vestlustest. Kõigest, mis hingele kogunenud.

Anton kuulas tähelepanelikult.

«Meil pole praegu veel mingit organisatsiooni. Ma mõt-

len parteilist,» ütles vend. «On aga olemas esperantoring «Stelo». Sa tead, mis on esperanto? Ei? Esperanto on internatsionaalne abikeel, rahvaste vendluse keel. See on keel, mis on kõige tähtsam töötavale rahvale, kes on igasuguse rahvusliku rõhumise ja ülemvõimu vastu... Meie ringi juhib velsker Ivan Malafejev. Eesti keelt räägib ta väga kehvalt, kuid esperanto abil võime temaga juba hästi asja ajada. Huvitav mees. Ta soetab meile väga head poliitilist kirjandust, isegi Nõukogude Venemaalt.»

«Kes seal ringis on?»

«Kokku õpib esperantot ligi paarkümmend inimest. Seal on Vassili Mölder, Vassili Leiner ja rida teisi, kes on kas kommunistliku maailmavaatega või väga lähedased sellele. Talvel tulime kokku kaks korda nädalas, nüüd, suvel, kord. Võiksid vaatama tulla.»

Ta käiski korra. Kuid omavahel räägiti esperantos ja ta ei taibanud sõnagi.

Sügisel toimusid Riigikogu valimised. Nad agiteerisid Eesti Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei kandidaatide poolt, kuigi selles nimekirjas kandideerivad isikud olid kohapeal tundmatud. Siiski, Aleksander Valtinit nad tundsid. Valtini pärast nad selle nimekirja omaks võtsidki, sest Valtin tegutses linnas kommunistliku partei organisaatorina.

Järgmisel aastal toimusid Maakonnanõukogu valimised. Sinna läksid nad tööliste ja vabadike kandidaatide nimekirjaga. Kokku viis kandidaati ja kõik kohapealt.

Valimiste eel sõitsid linnast ootamatult kohale politseiametnikud ja areteerisid velsker Ivan Malafejevi, Vassili Möldri ja veel mõne «Stelo» ringi kuulunud esperantisti. Ring löödi laiali, Malafejev saadeti Nõukogude Venemaale. Õnneks vabastati teised seltsimehed peagi. Nad kuulati ainult üle.

«Miks kannavad esperantistid viisnurkseid märke? Miks on see keel kuulutatud internatsionaalseks? Kas te ei taha tunnistada eesti keelt? Te hakkate muulastega rääkima esperanto keeles ja võtate neilt sellega tarviduse õppida eesti keelt! Teie tegevus ei ole kooskõlas meie rahvuslike huvidega,» sadas küsimusi ja süüdistusi.

Antonit ei areteeritud ega kuulatud üle. Küllap sellepärast, et ta ei kuulunud «Stelo» ringi juhatusse.

««Steloga» on läbi,» rääkis Anton Aleksandrile. «Aga

organisatsioon on meile hädavajalik. Ilma organiseerimata me ei saavuta midagi... Maakonnanõukogu valimiste jõuproovigi peaksime läbi tegema organiseeritult!»

«Teil läks Tornimäel viltu,» vastas tema. «Hea veel, et nuhid ei saanud teie esperantokeelse kommunistliku kirjanduse jälile. Nüüd nad olid tigedad ainult sellepärast, et tõrjusite eesti keelt kõrvale... Aga kui Kahutsis asutada spordiselts? See tõmbab rohkem noori kaasa kui esperantoring ja tööpõld on laiem. Nüüd käib seltside asutamine igal pool, miks siis meiegi ei peaks.»

Anton kiitis selle mõtte tuliselt heaks.

Rajatigi Pöide Spordiselts. Spordiseltsi tulid noored, peamiselt vallalised. Pidi mõtlema ka eakamatele. Siis aga saabus abi Tallinnast, kust lähetati Saaremaale kõnemehi ja organisaatoreid. Neid saadeti küll imeharva, kuid sellestki aitas, et asjale hoogu anda. Asutati rida Eesti Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei vallaosakondi, millele lisandusid maatöörahva ühingud. Eriti aktiivsed olid Tagavere ja Kogula seltsimehed.

On hea meenutada, et Eesti Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei osakonnad Saaremaal seisid algusest peale kommunistide poolel. Kui partei juhtkond puhastati parempoolsetest oportunistidest, tunti südamest rõõmu.

Aastaid hiljem tähendanud nuhk ülekuulamisel Kirill Kummitsale: «Teil oli isesotside partei, kuid kommunistide programm maksis seal algusest peale.»

«See oli sellepärast, et meil oli küll isesotside partei, kuid algusest peale polnud meil ühtegi selle partei programmilist isesotsi,» heitnud Kummits vastu. «Meile ei tulnud näiteks pähegi rääkida kodanliku maareformi vigadest. Me tundsime oma nahal, et see reform ei kõlvanud kuhugi. Ja ütlesime otse välja.»

«Tahtsite kommuune ja nälga?»

«Nälga näeme kommuunidetagi...»

Mõte kiskus taas jagelemistele kaitsepolitseis. Kuid neid probleeme ei käsitletud ainult selles asutuses.

1920. aastal loodud Eesti Iseseisev Sotsialistlik Tööliste Partei oli oma loomult väikekodanlik ja reformistlik. Saaremaal partei osakondi asutades oldi sellest teadlikud. Osakondadesse koondusid eranditult kommunistlikult meelestatud kehvikud ja kehvikuist keskmikud.

Arusaamatusi tekkis siis, kui partei osakondadele lisaks

hakati looma ka maatöörahva ühinguid. Mitmed seltsimehed arvasid: «Milleks veel need ühingud? Meil on olemas ju partei osakonnad.»

Tuli selgitada, et linnas on samuti parteirakukesed, aga on ka veel ametiühingud. Maal tuleb nende aset täita maatööliste ühingutel.

Hiljem, kui maaküsimus muutus keskseks probleemiks, leiti, et need ühingud on täiesti oma kohal.

Maaküsimus sai lõpuks justkui päsmriks, millega kaaluti üle erakond erakonnalt. Maaküsimus sundis pilku heitma ka sellele, mis sünnib välisilmas, kuidas see probleem on lahendatud teistes riikides.

Päevad möödusid kibedas töös, õhtud justkui lendasid seltsiasjadega rassides. Tallinnast hakkas saabuma kirjandust. Juba käisid käest kätte «Kommunisti» numbrid, hakkas ilmuma «Rõhutute Hääl», mis küll peagi suleti. Suletud ajakirja numbrid säilitasid aga oma värskuse ja jõu kauaks ajaks, neid otsiti ikka ja jälle.

Eriliseks sündmuseks kujunes Viktor Kingissepa «Iseseisvuse ikke all» lugejaini jõudmine. Nii teravat sõna, nii tabavat mõtet, nii julgelt-kindlat ütlemist oli mujalt raske leida. Seal oli iga lause rindesõdur, iga lehekülg väeüksus. See oli hävitav ja purustav rünnak eesti kodanluse ideoloogia tulevärgile, millega püüti rahvahulki pimestada.

Raamatu hankis Anton. Anton luges seda neile ka ette, andes omapoolseid seletusi võõrsõnade ja mõnede sündmuste kohta, millest tema, Aleksander, siis ise jagu ei saanud.

Neil päevil kiindusid nad Antoniga tugevasti teineteisesse. Ta leidis, et Anton on oma arengus aastatest kaugele ette jõudnud. Kuigi tema, Aleksander, oli vendadest vanim ja kuigi Anton teda sügavalt austas, kujunes üsna peagi nii, et ta jälgis kuulekalt Antonit, kes oli palju lugenud, teovõimeline ja ettevõtlik. Juss jäi siis kuidagi kaugemale neist mõlemast. Ta käis ja toimetas oma rahulikul ja pikaldasel viisil, lõi kõikjal kaasa, aga kiirustamata, tasa ja targu. Neil oli Antoniga koos alati rutt, alati jooksis mõte kaugele ette ja tegi rahutuks sellepärast, mida oli vaja teha või mis näis ikka veel tegemata olevat.

Anton ei saanud kuuluda spordiseltsi, maatöörahva ühingu, Eesti Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei või,

nagu siis nimetati, isesotside partei vallaosakonna juhatusse. Töökoha pärast. Kuid ta tegutses seda aktiivsemalt põrandaaluse kirjanduse hankimisel, andis pidevalt nõu organisatsioonilistes küsimustes, nõudis hangitud kirjanduse hoolikat läbilugemist. Ta hoiatas paljusid seltsimehi, kelle vastu politseiagendid hakkasid huvi tundma. Vallamajas sattus ta nii mõnelegi saladusele.

Anton oli asendamatu.

Mõnda aega ei teadnud ta, kust Anton põrandaalust kirjandust hankis. Aga siis sai saladuse jälile. Tallinnast tuli aega teenimast Aleksander Saar, kes oli seal loonud sidemed parteilastega. Anton kasutaski nüüd Saare tuttavaid. Kes ka Tallinnas ei käinud või sealt korraks maale ei tulnud, ikka sai ta Antonilt ülesande «tuua pakike». Aga Aleksandrile ei rääkinud ta sellest midagi.

Niisuguse salatsemise pärast oli ta vennale tige.

«Sa siis ei usalda mind?» küsis ta. «Mul on vorbid alles selja peal näha, mis Laimjalas «ülekuulamisel» sain... Saar küsis otsekohe, et mida ma olen põrandaalusest kirjandusest lugenud. Pidas mind rohkem omaks kui vend.»

«On sul nüüd kergem, kui tead?» vaatas Anton talle otsa, silmis lõbus iroonia. «Usaldus on iseasi, liigne uudishimu iseasi. Sulle usaldati töö. Uudishimu rahuldamine ei pea tingimata töö juurde kuuluma.»

Kuidas see õpetus talle ära kulus! Ja kuidas ta ise hiljem nii mõnelegi noorele seda jagas.

Anton ei pärinud temalt kunagi midagi. Aga siis, kui ta kippus vennale mõnda saladust südame pealt ära ütlema, tõmbus laubale pikikurd.

«On sul kergem, kui mulle ära räägid? Või mõtled, et teed mõne heateo?» siis aga patsutas talle õlale: «Vennas, ära õpi lobisema! Õpi keelt hammaste taga hoidma!»

Kui Anton Kärlasse vallasekretäriks viidi, puutusid nad harvemini kokku. Ta käis vennale vahetevahel toitu viimas ja siis vestlesid nad tavaliselt järgmise hommikuni.

«Kirjandust hangi Saare, kuid ka Leinerite kaudu,» juhendas Anton teda. «Ja ära mind unusta, kui tuled, võta tingimata kaasa! Ma püüan siin pisut sisse elada ja hakkan siis omakorda tööle. Praegu on inimesed ja nende vastastikused suhted veel tundmata.»

Ta jutustas Antonile, et seadis Allal sisse lugemislaua.

Neilt võib saada mitmesuguseid ajalehti ja ajakirju, kuid põrandaalused väljaanded rändavad ringi kõige ustavamate hulgas. «Eriti hinnas on «Kommunismi aabits», «Iseseisvuse ikke all» ja «Kommunistliku partei manifest». Neid püüame Tallinnast rohkem saada,» informeeris ta venda.

Nende harvad kokkupuuted katkesid, kui Anton 1922. aasta augustis sõjaväkke sundaega teenima läks. Tõsi, 1924. aastal viibis Anton veel kord lühemat aega kodus, siis aga läks üleajateenijana uuesti sõjaväkke. Nii oli talle tehtud ülesandeks partei poolt. Anton jätkas teenistust Tondi sõjakoolis kirjutajana.

Nemad Johaniga tegid tööd kohapeal. Tegid mida suutsid ja kuidas oskasid. Sirvides mõttes neid kaugeid aegu, ei saa reast sündmustest ette rutata.

Pärast vangilaagrist vabanemist 1921. aasta kevadel tekkis tal millegipärast tahtmine päevikut pidada. Nüüd tagantjärele neid koltunud lehekülgi üle lehitsedes elustuvad tolleaegsed meeleolud ja paljud elamuslikud pildid. Mõnigi ülestähendus paneb muigama.

Siis kiusasid teda rasked, paiguti imeselged unenäod. Ta kas oli vanglas või teda tuldi areteerima. Teda taheti mürgitada, ta saab piitsutada... Need olid nii painajalikud, et ta järgmisegi päeva nende rusuva mõju all veetis, koguni uskuma hakkas, et taolistes unenägudes midagi pahaendelist peitub. Tahtmatult hakkad unenägusid uskuma, kui unes nähtu tegelikkuses tõeks saab.

Nad saagisid naabrimehega parajasti laudu. See oli ränk töö. Kaks kõrget pukki neile kinnitatud palgiga, teine mees üleval palgil balansseerimas, teine all — nii tuli rasket saagi raiuda mööda tahmanööri sirgjoont. Õhtuks taheti saada sada jooksvat sülda.

Nad jõudsid vaevalt ületada poole sellest, kui verandal lõid sirama politseimundri vasknööbid. Mundrimehe kõrvale kerkisid kaks erariides tundmatut.

«Aleksander Ellam!» hõigati. «Astuge siia!»

Ta viidi tuppa.

Politseinikuga oli kaasas kaitsepolitsei agent, siitsamast omakandi mehi.

«Te teete kommunistlikku kihutustööd,» laoti talle süüdistus ette. «Tahate esimesel mail riigi vastu üles astuda. Kus on teie keelatud kirjandus? Kui annate ise välja, on karistus kergem.»

Ta jäi, vähemalt väliselt, rahulikuks. Naeratas, aga see ajas vangistajad marru.

«Ärge tehke oma iroonilist lõusta!» karjus kaitsepolitsei assistent. «Me teile alles õpetame, mis on naer!»

Läbiotsimine ei andnud midagi. Kõik oli hoolikalt peidetud.

Läbiotsimise lõpul teatas pettunud assistent mornilt:

«Te tulete meiega kaasa.»

Ta läks külast läbi naerusui ja näiliselt lõbusana. Kuid hinges oli raske, rusuvalt raske. Ta sai väljas olla ainult üheksa kuud. Ja miks nad ta areteerisid? Nad ju ei teadnud, et ta hankis põrandaalust kirjandust ja et ta seda tuttavaile lugeda andis. Kõik muu, mis ta tegi, oli seadusega kooskõlas...

Orissaare politseijaoskond asus Oti mõisas. Siin peeti kinni kaks päeva, ilma et oleks öeldud, milles teda süüdistati. 1. mai hommik oli ilus ja päikesepaisteline. Mõte jooksis ringi, kujutlusse tekkisid võimsad rongkäigud punaste lippude ja loosungitega. Moskva... Berliin... Pariis... Kindlasti ka Tallinn...

Teisel mail tuli õde Miina, tõi söögipoolist. Kokku ei lastud, teatati, et algab teekond Kuressaarde. Jälle vallamajast vallamajja, jälle kummalgi pool püssimees ja sina astu seotud kätega paar-kolm sammu ees.

Linna jõuti öövarul. Ja kohe kaitsepolitseisse. Sealt viidi vangimajja alles järgmise päeva õhtul, jälle läbipekstuna.

Seekord nuuditi selga. Raske oli end pärast keerata, raske oli liigutada käsi. Roided tundusid sissepressitutena, kuid olid ometi terved.

Peksti ei millegi eest. Taheti, et ta tunnistab end süüdi selles, nagu oleks ta 1. mail kavatsenud korraldada riigivastast väljaastumist. Kuid neil polnud pähegi tulnud korraldada 1. mail rongkäiku. Arutasid koguni Jussist vennaga, et tuleks selleks päevaks Tallinna tööliste maidemonstratsiooni vaatama sõita.

8. mail toodi Pöidest veel kolm seltsimeest. Selgus, et neid süüdistati samas, milles tedagi. Paar päeva hiljem täiendati kongi koosseisu veel Aleksander Valtini näol, kes ka oli 1. maiks areteeritud. Selgus, et kaitsepolitsei tundis hirmu võimaliku maidemonstratsiooni ees Saaremaal ja vangistas enne seda talle kahtlasematena näivad seltsimehed.

Süüdistus varises kokku. Kaitsepolitsei assistent polnud

veel kuigi kogenud. Valetunnistajad hakkasid silm silma vastu seatuina oma sõnu sööma, läksid segi ja lõpuks jäid lihtsalt vait.

Kaitsepolitseil tuli vahistatud vabastada. 12. mail see siis sündiski. Hommikul hüüti kongist välja ja kästi kompsud ühes võtta. Sõnad loeti muidugi ka peale.

«Seekord laseme veel vabaks,» teatas assistent. «Aga teen tõsise hoiatuse! Kui te veel kavatsete riigivastaseid väljaastumisi, paneme seina äärde. Kommunistidega meil teist jutuajamist ei ole.»

«Muidugi. Teil on Irboska kogemused,» lõikas Aleksander Valtin irooniliselt. «Härradele meeldib mitte ainult tööliste higi, vaid ka veri.»

«Teid, härra Valtin, me tunneme. Siiamaani on sallitud, et töötate postiametis. Aga ... aga ... küll me teiega toime tuleme! Küll ma teile näitan, mis on higi ja veri!» sattus assistent raevu.

Hiljem saadetigi Aleksander Valtin Saaremaalt välja. Saaremaal viibimise vältel oli teda korduvalt vangistatud, korduvalt toimusid tema juures läbiotsimised, ta oli politsei pideva järelevalve all. Linnast ei lubatud Valtinil lahkuda. Sellega piirati tema kui EKP Keskkomitee organisaatori tegevusvälja tunduvalt.

Tema puutus oma nimekaimuga kokku ainult vanglas. Aga see oli unustamatu. Valtin jagas temaga oma suhteliselt laialdasi ja põhjalikke teadmisi. Ta rääkis Maast ja selle ehitusest, tähtedest ja mitmesugustest füüsikaseadustest ning rõhutas, et me peame niisugustest asjadest rohkem teadma kui papid. Ainult siis kannab meie selgitustöö rahva hulgas vilja. Kui ta hiljem luges Valtini juhtkirju «Saaremaas» (tea, kuidas see neid küll trükkis!) või ta satiiriajakirja «Saarlaste Mats», meenus talle ikka, kui otsekoheselt Valtin politseis assistendile näkku öelnud oli. Valtin oli ise väga rahulik ja tasakaalukas.

Valtinilt sai ta tööjuhendeid ja päris pika õppetunni, kuidas konspiratsiooni pidada. Nii saigi korjatud eluks hädavajalikke teadmisi. Õpetajaid oli üsnagi mitmeid ja koole hoopiski mitmesuguseid. Kuid enamasti on kõik algtarkused omandatud vangla seinte vahel. Nii kasvas üles terve revolutsionääride põlvkond.

Koju jõudis ta just nelipühade laupäevaks.

Need olid värviliste munade ja hiirekõrvul kaseokste pühad. Lapsena käis ta esimesel nelipühade hommikul

pinumaal varest petmas. Hiljem mindi külanoortega koos meiuoksi tooma. Vahetati sibulakoorte, sambla, puukoore ja muu värvainega kirjuksmaalitud mune. Tüdrukud püüdsid oma väljavalituile kinkida midagi erakordselt õnnestunut, hõbe- või kullavärviliseks triibutatut.

Ta läks külanoortega.

Naabritalu värava tagant leidis eest salkkonna poisse. Silmas kohe teiste hulgas Kabuna või, nagu külas kutsuti, Kira Kaarli, Laaru Vasseli ja Endriku Sassa.

Need hoidsid punti. Kaarli õde Miina andis Maria valgete ohvitseride kätte. Kaarlile paistis sellest vähe olevat. Tehes näo, nagu ei märkakski ta teda, seletas ta nüüdki laiasuuliselt:

«Alla Sander lastud jälle vangist lahti. Küll ta alles näitab nendele mõttesõpradele. Sander hakkas politseiagendiks, teenib raha. Alla on varsti nagu Kahutsi mõis.»

Endriku Sassa teeskles imestust:

«Kas ikka tõesti? Või Sander on nii tähtis mees kohe? Pannakse veel pagunidki peale!»

Laaru Vassel aga viskas:

«Näe, räägid hunti, seal ta ongi! Eks sa tule jutusta, kuidas see uus amet on ka? Hakkad meidki vangi tirima, mine tea, mis sul nüüd meeles on?»

Ta taipas kohe, et need ei rääkinud ega toiminud omapead. Vaen hõõgus juba ammu, Saaremaa ülestõusupäevadest saadik, mil Kaarel, Vassel ja Sassa redusse läksid. Kuid siiamaani ei astunud nad tema vastu nii jultunult välja. Nüüd olid nad kaitsepolitsei assistendi poolt ilmselt julgustust ja ettevalmistust saanud.

«Ma ei teadnud, et mõned meie küla noormehed on keelepeksueitede ameti üle võtnud. Tuleks kirjud kuued selga panna ja oleksidki vanamoorid valmis,» viskas ta vastu.

Sõna läks sõnalt teravamaks, kuid kokkupõrge jäi ära: tüdrukud segasid vahele.

Esimesel pühal aga hakkas Laaru Vassel uuesti:

«Palju sa, Sander, politseist teenid? Kurat, seda me veel vaatame, mis mees sa oled!»

Kõik kolm olid parajalt vintis ja tikkusid talle peale.

Teised külanoored tulid vahele, suureks kakluseks ei läinud, kuid õhtu meeleolu oli rikutud.

Skandaalide vältimiseks tuli end noorte kogunemistest kõrvale hoida.

Rusus teadmine, et kaitsepolitsei püüab teda provokatsioonidega noortest lahutada. Ta ei tohtinud järele anda. Tuli end maksma panna, teisiti polnud midagi peale hakata.

Järgmisel pühapäeval läks ta Lobisse tantsuplatsile, kuhu tuldi kokku kaugelt ja lähedalt. Karjamaanurk teeristil oli polka ja valsisammude taktil mustaks ning kõvaks tümmerdatud. Ümber platsi kibelesid tüdrukud ja kuraasitasid poisid, maad oli võtnud suveöö mahe hämarus. Tõsi, tal polnud siin momendil kedagi, kes oleks tundunud südamelähedasem. Teda kiskus siia tahe olla omasuguste noortega ja trotsitunne. Kabuna Kaarli punt, kuhu kuulus nüüd teisigi peale Sassa ja Vasseli, teda veel ära ei hirmuta. Leidus temalgi mõttekaaslasi, kellele toetuda.

Alustati ringmängu.

«Muu iisamaa aarmas, kus süündinud maa,
Sind aarmastaan mina jäärjest ja kiidan lauluga»

võtsid tüdrukud kõrgelt ja läksid juba üle polkarefrääänile:

«Sa minu armas isamaa, oh, kui kallis oled sa . . .»

Just siis astusid tantsuringi paar-kolm sõdurimundris noormeest. Need polnud siitkandi mehed, seda märgati kohe. Üks kandis pagunitel koguni paelu, oli allohvitseri auastmes.

Poisid olid tagasihoidlikud ja viisakad. See ei meeldinud Lobi tantsuplatsi igaõhtustele kangelastele. Ennasttäis Kabuna Kaarel alustas oma poolehoidjatega tülinorimist. Kajasid hüüded: «Poisid, täna õhtul teeme kitli peale! Vaatame, kes oma kestast ilma jääb!»

Ta hoiatas enda kõrval asuvat kõrilõuga:

«Ole ometi pisutki tagasihoidlikum. Pole ilus niimoodi võõraid vastu võtta. Me teeme endale häbi!» Kuid siis pöördus teravik kohe tema vastu.

«Ah või lööd nendega mesti! Kas sa pole Kahutsi mees või?»

Ometi kisa vaikis.

Üks tulnukaist, paeltemees, näis talle tuttav. Kusagil pidid nad juba kohtunud olema, kuid kus? Kas mitte Kuressaare vanglas, pärast Saaremaa ülestõusu mahasurumist?

«Vabandage, ega te pole Rand?» astus ta paeltemehele ligi.

Oligi. Selgus, et Rannaks kutsutu tundis nüüd tedagi. Ta sai sõdurimundris meestega elavale jutule. Üks neist pajatas, kuidas ta pärast ülestõusu mobiliseeriti.

«Noh, oli veel talv, kui anti käsk koguneda Maasi mõisa. Siis, kui karistussalklased veel hoolega ringi kihutasid, tapsid ja vangistasid. Kuhu sa pääsed, läksimegi. Sealt pandi kohe hobustele, umbes sada küüti oli. Püssimehed ees ja taga, viidi meid Haapsallu, sealt ikka tapikorras edasi Valka. Valgas siis pandi väeosadesse laiali. Aga enne seda pidas kõne kolonel Poopuu. See oli pikk ja kuri jutt, mis ta rääkis. Ütles, et meid ei usaldata, et peame usalduse endale sõjas võitma. Et nüüd on aeg oma patud heaks teha ja ikka nii edasi. Usaldamisest polnud muidugi juttugi. Olime väeosades justkui vahialused, silm hoiti kogu aeg peal, ei saanud oma tahtmisel kuhugi minna. Ja polnudki tahtmist millekski, rääkimata siis veel sõdimisest.»

Poiss viskas koni maha ja tampis selle vihaselt laiaks.

«Niimoodi läks kuni nelipühadeni. Siis hakkasid jutud liikuma, et landesveer tuleb Riia linna poolt peale. Öeldi, et sakslased tulevad koos parunite ja nende poegadega. Kästi nendega jõudu proovida. Läksimegi. Seesama viha oli, mis siin mässu ajalgi. Kui küll mitte pursuidega, siis parunitega sai ikka pisut vanu sottisid klaarida. Noh, lõime nad puruks. Pärast peeti meile jälle kõnet. Seekord rääkis kolonel Parts. Kui Poopuu ennem ütles, et mis mehed te ka olete, muud ei mõista kui mässata ja tappa oma ülemusi, siis Parts kiitis. Ütles, et saarlastel oli õigus, kui nad mässasid ja parunitele säru tegid. Et kui neid poleks takistatud, siis oleksid nad oma asja lõpule viinud ja meil poleks nüüd vaja seda sõda siin pidada olnudki. Kiitis, et tublid poisid.»

«Kiitis küll, kuid eile viidi mitu meiekandi meest jälle linna. Ei tea kas kuulatakse niisama üle või pannakse kinni. Ikka selle va Sassi mõisnikuraipe mahalaskmise pärast,» rääkis paeltemees.

«Mis see,» lõi landesveeriga võidelnud noormees käega. «Puhkuse ajal sain vaevalt koju, kui politseinik järel oli. Viidi vallamajja ja kuulati üle. Et kas ma pole Jursi mõisast hobuseid küüti võtnud. Ähvardati vangi panna, kui

sõjaväest lahti saan. Räägi siis veel paruni tapmisest, kui juba küüthobuste pärast...»

Ta rääkis eakaaslastega pikalt. Selgitas poliitilist olukorda, pursuide plaane ja seda, et nad tööinimest rahule ei jäta. Lased ennast pügada nagu lammas, lepitakse sinuga, hakkad hambaid näitama, saad vorpida. Pursui näeb tööinimeses vaid töölooma.

Sellest õhtust jäi siiski hea mulje. Kuid mõni päev hiljem tuli valla käskjalg.

«Teil tuleb hommepäev vallamajja tulla. Täpselt kell kümme hommikul,» teatas see.

«Miks?» käis nagu torge temast läbi.

«Ei tea. Seal kuulete,» vastati lühidalt.

Kas jälle areteerimine? Ta sai väljas olla vaid mõne päeva. Ta pole selle aja jooksul midagi ette võtnud. Pole rääkinud õieti kellegagi, kui välja arvata jutuajamine sõjaväemundris meestega. Ei ole öelnud ei tõtt ega valet. Kas ta siis enam elada ei saagi, kas tema jaoks siis enam üldse ruumi pole mujal kui vangimajas?

Midagi nii tigedat keerutas temas ringi. Hakkas kahju kodus veedetud tegevusetutest päevadest. Pursuid plaanitsevad kogu aeg midagi tema vastu. Aga tema on vait ja väldib vestlusi poliitilistel teemadel. Pthui, kurat!

Ta läks vallamajja.

Vastu võttis asjalik ja morn politseinik.

«Teen teile teatavaks, et olete nüüdsest peale politsei valve all. Oma valla piiridest te lahkuda ei tohi. Kui lähete, saate karistada vastavalt teie omavolilise lahkumise kuritegelikele motiividele. Andke allkiri!»

Seekord oli kõik.

Jälle piinasid teda rängad unenäod. Areteerimised, peks, sõim... Jälle kippus ta nendes nägema pahaendelisust ja päevad olid rusuvalt rasked...

Aga ta sai kõigest üle.

Kord ütles ta vend Jussile: «Kes teab, palju aega antakse. Kuid see aeg, mis on antud, tuleb niimoodi ära kasutada, et pärast poleks südamepiina. Rahule meid ei jäeta ja me ise ei tohi rahul olla.»

See oli kokkuvõte ta viimaseaegsetest läbielamustest ja mõtisklustest. Ta kreedo.

Algavale talvele mindi vastu hoopis organiseeritumalt. Küla tublimad poisid olid Spordiseltsi koondunud, Kabuna Kaarli kamp laiali valgunud. Nüüd eksles mõte tihti

Mariale. Maria oli eeskuju. Tantsuõhtud ei toimunud külmade tulles enam Lobil, vaid külatubades. Tantsude vaheajal deklameeriti. Organiseeriti vaidlusi, arutlusi poliitilistel teemadel. Need muutusid üha elavamaks ja tõmbasid vanemaidki inimesi kaasa. Siin sai harjutada kõne- ja vaidlusosavust.

Eriti huvitavad ja ägedad arutlused tekkisid küsimuse ümber, kas jätta koolidesse usuõpetus sundainena või mitte. Nad nõudsid usuõpetuse kõrvaldamist koolidest. Vestlused Aleksander Valtiniga Kuressaare vanglas kulusid nüüd marjaks ära. Juhtus, et tuldi tantsuks kokku, tehti paar polkat või valssi sooja saamiseks, aga sinnapaika asi jäigi. Arutelud haarasid noori jäägitult. Polnud juhus, et Uuemõisa vallas hääletas 76,5 protsenti elanikest usuõpetuse vastu. Selgitustöö oli vallas laialdane, asjalik ja see määras hääletuse tulemused ette kindlaks.

Samal ajal taipas ta hästi, et tantsuõhtute eeskava on piiratud ja kitsas. Tuli mõelda, kuidas tõmmata kaasa laiemat publikut ja teha poliitilist selgitustööd.

Vahepeal olid Uuemõisa vallas Väljakülas töölisliikumise aktivistidena esile kerkinud Johan Velsveebel (Velviste) ja vennad Arseeni ning Vassili Riis. Arseeni Riis organiseeris ja juhatas laulukoori, õpetas revolutsioonilisi laule. Lisaks sellele asusid nad lavastama 4-vaatuselist revolutsioonilise sisuga näidendit «Pimedusest valgusele». Ta lõi Väljaküla meestega kohe sidemed. Lepiti kokku, et kui ettekanded on läbi, korraldab Pöide Spordiselts peoõhtuil sportlikke võistlusi ning mänge.

Edaspidi arvestati näidendite tegelaste valikul juba neidki. Nüüd käidi proovidel kord Väljakülas, kord Kahutsis. Vahemaa polnud väike. Pärast tööpäeva tuli jala üle paarikümne kilomeetri maha visata. Aga mis raskust selles oli!

Seltsimaju pidude korraldamiseks neile ei antud. Peod peeti vanades mahajäetud mõisa rehtedes ja küünides. Tuul puhus läbi, tihti tuli vihmagi kaela. Ise valmistati lava ja pingid. Selleks tassiti kodudest ära kõik lauaotsad. Ruumid olid kõledad ja pimedad, kuid rahvast alati tulvil.

Pidude sissetulek läks töölisajakirjanduse toetuseks ja töölisajalehtede tellimiseks. Lugemislaud oli Kahutsis, tema kodus Allal, ja Väljakülas Anton Riisile kuuluvas Lauri talus. Kolmas niisugune keskus kujunes Kogula valda Koksi külla Maria Ansoni juurde.

Nüüd järgnes üks julge üritus teisele.

Meelest ei lähe siinsamas Pöides toimunud 1923. aasta maidemonstratsioon.

Algul plaanitseti miiting läbi viia Uuemõisa rahvamajas. Ent haridusseltsi esimees, kelle poole ta pöördus, vastas küüniliselt: «Te olete harjunud rohkem mõisarehtedes... Ei julge puhtasse majasse lasta. Reostate ära.»

Miiting peetigi Uuemõisa mõisarehes.

Kõneles pühadeks Tallinnast kohale sõitnud August Hansen. Ta rääkis hästi ja tuliselt. Kõne oli nii sütitav, et lõi suurepärase peotuju. Kui ta lõpetas, hõikas keegi tagumisest reast: «Elagu Nõukogude Venemaa, revolutsiooni eelkants!» Hurraa ei jõudnud veel vaibuda, kui juba lasti elada III Internatsionaali, töörahva ühist väerinnet. Siis alustas Arseeni Riis oma kooriga «Internatsionaali», mida publik kohe kaasa hakkas laulma. Tuubil täis mõisarehi rõkatas tööinimeste võimsast laulust ja võitlusjuubeldusest. Paljud olid pisarateni vaimustatud. Missugune maipüha see oli!

Pärast tõid Väljaküla-Tagavere tegelased lavale näidendi «Pimedusest valgusele». Ikka ja jälle esines laulukoor. Rahvas saalis laulis kaasa. Müügilaual olid «Noor Tööline», «Meie Lapsed», «Töö». Kahju, et neid ei jätkunud kõigile!

1. mai miitingu niisugune õnnestumine tõstis aktiivsust. Juba jaanipäeval organiseeris Pöide Spordiselts, kelle esimeheks ta oli, spordipeo näitemüügiga.

Spordipeo avakõne pidas tema. Kuulutustele maalisid nad suurelt: Kõneleb Aleksander Ellam töölisspordi tähtsusest ja selle ülesannetest revolutsioonilises liikumises.

See oli tema, Aleksander Ellami esimene taoline esinemine. Ta oli tublisti erutatud. Kas ta suudab? Kuidas see välja kukub? Kas teda välja ei naerda?

Aga väliselt jäi ta rahulikuks nagu ikka. Läks kõnepulti, kerge muhelus näol, samasugune kui kahekümne esimese aasta mai eel, mil ta areteerituna läbi küla viidi.

Kõnes tuli komistamisigi ette. Aga üldiselt läks. Järgnes üsna pikk aplaus. Ta sai südame pealt ära ütelda, et töölissport on hoopis midagi muud kui kodanlik sport. Neil tuleb kasvatada tugevaid ja terveid võitlejaid klassisõja jaoks. Selle nimel peab harjutama! Töölissportlane olgu tugev füüsiliselt ja ka vaimselt. Ka selle eest hoolit-

sevad nad! Ta rääkis, et siiani tehtud tööga ei saa rahul olla, kuna naised on kõrvale jäetud. Nüüd tuleb see viga parandada.

Spordipeol moodustatigi ka naisspordirühmad.

Võimsaim oli kahtlemata 1. mai rongkäik järgmisel, 1924. aastal.

Koguneti Pöide linnuse alla.

See oli tore maipäev, päikesepaisteline ja soe. Peade kohal sillerdasid lõokesed kui lugematud laulukarbikesed. Põllupeenardele ja linnusele oli heidetud kevadiselt roheline rohuvaip. Põldude halli ja selle värske rohelise taustal lõi tuules oma hõlmad uhkesti lehvima veripunane lipukangas, pealeõmmeldud valgetähelise loosungiga: «Elagu III Kommunistlik Internatsionaal».

Inimesi ei olnud eriti palju, oli vaid mõnikümmend, kuid need olid kindlad ja tugevad mehed-naised. Oli ju 1924. aasta esimene mai.

Polnud enam Leninit. Teate Lenini surmast elasid nad üle raskeima kaotusena. Polnud enam Viktor Kingisseppa, kes tapeti paar aastat tagasi. Polnud enam Jaan Kreuksi, kes mõrvati tänaval seljataguse lasuga. Vanglasse olid topitud sajad töölisliikumise tegelased sama aasta jaanuarikuu rüüstamiste ajal. Olid suletud töölisorganisatsioonid. Kodanlus andis raske löögi mitte ainult Tallinna organisatsioonile, suuremale ja teovõimsamale. Areteerimised toimusid üle maa.

Siis otsustasid nad korraldada 1. mai demonstratsiooni. Linnuselt liiguti Kahutsi külla, sealt maanteele, läbi Levala, Pöide kiriku alt Tornimäele. Kiriku lähedal, sealsamas, kus mõrvati Maria, tungis neile kallale politseikonstaabel.

«Nõuan selle lipu mahavõtmist! Niisugust loosungit pole luba kanda!» karjus see ärritatult.

Kümned käed tõusid lipu kaitseks.

«Koristage ennast eest!» kajasid hüüded.

«Provokatsioon,» käis tal läbi pea. Politseinik koos erariides nuhkidega tahab niimoodi rongkäigu laiali ajada, skandaali tekitada.

Ta läks lipukandja juurde.

«Rahulikult, selgitame, milles on asi!» Ja pöördus konstaabli poole: «Mullu oli meil sama lipp, sama loosung, siis polnud see riigivastane.»

«Aga nüüd on ja kõik!» karjus konstaabel. «Lipu võtame ära!»

Rahvas hakkas uuesti vihaselt karjuma. Konstaabel ilmselt kohkus tagasi. Provokatsioon võis lõppeda tallegi kurjalt. Sellepärast nõustus lipu jätma, kuid tingimusel, et see kokku keerataks. Loosung ei tohtinud silma paista.

Seekord ei keeldunud Uuemõisa Haridusselts saali üürimast isegi maimiitingu pidamiseks, kuna spordiseltsiga oli nii mõnigi pidu koos maha peetud.

Sellel mail polnud enam oodata kõnelejaid Tallinnast. August Hansen istus vanglas, vanglas oli Olga Künnapuu (Lauristin), Arnold Sommerlingist teati, et ta on välja vahetatud Nõukogudemaale. Need aga olidki seltsimehed, keda oli ajuti lähetatud Saaremaale.

Esimesena pidas miitingukõne töölislaulik Vassili Mölder. Siis esines Kirill Kummits, Töörahva Ühise Väerinna saadik Maakonnanõukogus. Nad rääkisid 1. mai tähtsusest töölisklassi vabadusvõitluses ja momendi ülesannetest.

Rahvas ei mahtunud saali. Kuulati avatud akende all, avatud ukse ees. Kõnelejad olid siitsamast, endi keskelt, nähtud-kuuldud, kuid iga nende sõna jälgiti nüüd hinge pidades. Kõik mõistsid selle esinemise erakordsust ja selle miitingu ning demonstratsiooni korraldajate julgust. Siinsamas on konstaabel, on mehed, kes kritseldavad oma taskublokkidesse. Märgivad korraldajate nimesid, kõnelejate ütlemisi. Märgiksid iga osavõtja nimegi, kui nad kõiki tunneksid ja kui blokilehed vastu peaksid.

Juunis korraldati tööliskirjanduse levitamise lööknädal. Müüdi brošüüre «Lenin», «Lenini vaade revolutsiooni peale», «Lenin ja talurahvas», «Lenin noortele». Brošüüride järele oli nõudmine erakordselt suur, sellepärast müüdi neid põhimõttel, et igast nimetusest saaks eksemplar igasse külla.

Sõjavastase nädala puhul avaldas ilmuma pääsenud «Meie Leht» üleskutse, mis kõlas järgmiselt:

«Saaremaa proletaarlased! Saare maakonna töörahva ühise väerinna korraldusel saab ülemaailmse sõjavastase nädala puhul ära peetud puhkepäeval 3. augustil s. a. kell 11 hommikul Põide Tumala mõisarehes sõjavastane kihutus-kõnekoosolek. Saaremaa töörahvas! Kõik, kes hirmsa röövsõja vastu, ilmugu puhkepäeval 3. augustil kell 11 nimetatud koosolekule!»

Ammu enne kella 11 hakkas Tumala mõisa rehehoone

juurde kogunema inimesi. Tuldi üksikult ja hulgakesi. Peagi oldi jälle hädas — mõisa rehi ei suutnud kõiki miitingulisi mahutada. Rehe ümber tungles mehi ja naisi, noori ja vanu. Neid oli Uuemõisa, Maasi, Pärsamaa, Kogula, Laimjala, Muhu valdadest.

Kõneles tema, Aleksander, ja Vassili Mölder. Nad paljastasid imperialistlike röövsõdade iseloomu, rääkisid, et ainult töörahva võim vabastab maailma rahvad sõjaohust. Rahvas aplodeeris.

Siis aga, just selle aplodeerimise ajal, trügis kõnetooli neile täiesti tundmatu isik, kes varem püüdis talle ja Möldrile vahele karjuda.

«Marx ütleb, et sõjad on paratamatud,» karjus tundmatu, vaevalt kõnepuldini jõudnud. «Ükski kord ei kaota neid ära, olgu võim või töörahva käes. Marx nägi ette ja ütles, et sõjad toovad kasu ja sissetulekuid, et sõdade abil sünnib inimeste rikastumine. Sõdade vastu välja astudes võitleme me marksismi vastu,» tagus kõneleja rusikaga igale sõnale takti.

Rehetäis rahvast lõi kihama.

«Kust see niisugune «marksist» välja tuli? Mis juttu see sell puhub? Kaitsepolitsei agent! Maha!» hakati kisama.

Mees ronis kiiresti puldist ära.

Vahepeal trügisid tema juurde muhulased.

«See on meie Hellamaa valla mees Vassili Teiss, sotside suuvooder, kandideerib nende nimekirjades,» jutustati Aleksandrile. «Ära sa seda niisama jäta!» käidi samas peale.

Ta ei saanudki seda niisama jätta. Teda otse tõugati kõnetooli ja kui poleks tõugatudki, oleks ta ise ikkagi läinud.

«See, mida ütles sots Teiss, on sotsidele iseloomulik. Marxi vajavad nad ainult selleks, et teda häbematult võltsida. Tõsi, Teiss ja temataolised ise sõjast miljoneid ei lõika, sõda nahutab teda nagu meid kõiki. Kuid Teiss loodab oma sotsidest mõtteosalistega nendele raasukestele, mis talle puistatakse niisuguste sõnavõttude eest kui tänane. Kaugemale ta ei vaata . . .»

Ta sõnavõttu saatsid kiidu- ja poolehoiuhüüded.

See oli ühtlasi ta esimeseks avalikuks kokkupõrkeks sotsidega. Senini olid sotsid taolisi väljaastumisi vältinud, kartsid neid. Kuid nüüd oli saabunud aeg, mil kodanlus tungis töölisklassile otsustavalt peale, purustades ta orga-

nisatsioonid, areteerides silmapaistvamad tegelased. See kõik innustas ka sotse. Nad olid häbitud, vargapoisilikult jultunud, vagatsejalikult õelad ja röövellikult julmad. Kui tihti ässitasid nad oma sõnavõttudes ja ajakirjanduses kaitsepolitseid kommunistide ja revolutsiooniliste töölistega arveid õiendama! Neid tuli nimetada õige nimega ja hinnata vastavalt teenetele.

Teiss puges siingi aralt rettu. Ta käis ainult maad kuulamas, pinda sondeerimas. Veel polnud tema aeg. Poliitilisel politseil tuli enne Saaremaalgi oma töö teha.

Koosolek võttis vastu resolutsiooni, kus avaldati Eesti kodanlusele kui imperialistide ketikoerale otsustavat protesti sõja ettevalmistamise pärast Nõukogude Liidu vastu. Resolutsioonis teatati, et Saaremaa töötav rahvas on täielikult solidaarne rahuarmastava Nõukogudemaaga, ja hoiatati, et sõja vallapäästmisel muudetakse see klassisõjaks oma kodanluse kukutamiseks.

See oli viimane miiting Saaremaal.

Tema avalikele esinemistele poliitiline politsei imekombel ei reageerinud. Ei väljakutsumisi, ei ülekuulamisi. Alaline ohutunne püsis ikkagi. Aga nüüd ei kartnud ta enam nii nagu mõni aasta tagasi. See masendav hirmutunne, millega ta ärkas siis öösiti piinavatest unenägudest, jättis ta rahule. Muidugi, ta muutus erksaks ja midagi sooja tuikas südamest läbi, kui koer kukkus tigedalt kläbvima. Teda erutas politseimunder, kui see ootamatult külatänavale ilmus. Ta pidas tähelepanelikult silmas hästi riietatud tundmatuid, kui need teda rahvakogunemistel teravamalt jälgisid. Temas oli kogu aeg valvel ja luurel enesekaitseinstinkt. Ta elas kahtepidi põledes: teda kihutas hoogsamale tegevusele, ta justkui ajas võidu reaktsiooni märatsemisega ja samal ajal kasvas temas pingeline valvelolek, mingi läheneva ja paratamatu ohu erutav aimus.

Anton on nüüd Tallinnas. Paljud teisedki kohapealsed tegelased läksid sinna. Üksteise järel sõitsid ära Aleksander Saar (Orlov), Aleksander ja Vassili Leiner, Aleksander Mui. Mõned mehed Uuemõisast hakkasid liikumisest tagasi tõmbuma. Anton oma kirjades kurjustas Kummitsa ja Põllu peale, kes olid hakanud juba liiga omapead toimima. Viimastest miitingutestki ei võtnud need agarad tegelased enam osa. Vabandasid ajapuudusega.

Rohkem kui enne lähenes ta sel ajal Johanist vennale.

Viimane lõi kaasa spordiseltsis ja kuulus Uuemõisa Töörahva Partei osakonna[1] juhatusse.

Johan viis koosolekuid läbi kohapeal ja mujalgi.

Ta jälgis venda teraselt. Johan rääkis lihtsalt, komistamisteta ja justkui väga igapäevaselt. Kuid talle tundus ikka, et just nüüdsama-nüüdsama ta takerdub, ütleb mõne ebaõige sõna või koguni lause.

Aga ei öelnud. Sõnad ei otsinud üksteist, pausid ei järganud lauseid, mõte liikus vaikselt ning kindlalt oma rada, nagu voolaks suvine oja vilus. Jutu sekka poetusid võrdlused ning näited kohapealt, oma külast, huumori ning pilkega pooleks tembitult, mis ergutas kuulajate tähelepanu ja lõi omapärase kihvakalt-lõbusa meeleolu. Seda ei saanudki nimetada kõneks. See oli vestlus, umbes samasugune, nagu pidas isa külameestega, ainult et isa oli kuraasikas, ütles otsemisi, rääkis hoogsalt ja armastas sinna juurde kasta keelt kuulsa saaremaa õllega.

Ta jäi venna jutupuhumistega rahule. Johanit tuli võtta nagu ta oli: pikaldane, kuid visalt järjekindel. Ja optimistlik. Ta suur rahugi oli sünnitatud optimismist. Ta ladus kive müüri justkui mõnuldes, peatus igaühe juures neist, tegi enne tiiru ümber, kui järgmise paigaldas.

Temal, Aleksandril, puudus venna rahu, kuigi ta oli kaugel räpakast tõtust.

Anton kirjutas aeg-ajuti, ikka ainult temale. Kirjad algasid tavaliselt «Tere, sõber!» või kui need olid tema kaudu mõeldud kõigile kodustele, siis «Tere, sõbrad!». Allkirjaks oli kas Priidu või midagi muud väljamõeldut. Juhtus, et kiri läks küla postitalust võõrastesse kätesse, siis ei saadud otseteed temale vihjata.

Kirjades tuli vaikida kõigest hingel kibelevast. Kuid nad andsid ometi pildi Antoni pingsalt elatud elust.

Tallinnas hakkas ta õppima õhtu-ühiskeskkoolis. Muret tegi vaid rahapuudus. Kõrge õppemaks ja raamatute hinnad ähvardasid pidevalt õpingud katkestada. Vähene, mida ta sai vennale saata, ei suutnud kuigivõrd katta väljaminekuid. Antoni õpingud ei piirdunud pealegi ainult õhtukolledži programmiga. Ta õppis iseseisvalt esperanto keelt, hankis Marxi, Engelsi, Lenini töid, pühendades neile

[1] 1923. aasta suvel toimunud Eesti Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei IV kongressil muudeti partei nimetust. Uueks nimeks sai Eestimaa Töörahva Partei. Vastavalt sellele reorganiseeriti ka partei vallaosakonnad.

kõige vaiksemaid öötunde. Kuid kõigele lisaks haaras teda üha jäägitumalt illegaalne revolutsiooniline töö.

Anton oli nende perekonnas kõige elavama loomuga, kiiresti reageeriv, kõike hoobilt taipav, samal ajal alati rahutu ja alati süvenev, kes püüdis iga küsimust võimalikult põhjalikult uurida.

Ta muretses pidevalt revolutsioonilise töö eest kodukandis. Ikka jälle küsis kirjades, kas saate korralikult «seda lehte». Kui ei, siis teatage! «See leht» oli töölisleht, mis üha suleti ja üha uue nime all edasi ilmuda püüdis. Ta huvitus sellest, kas ei saa haridusseltsile hinge sisse ajada, kas seal ei leidu, kes kõlbaks juhatusse, kes suudaks asja edasi viia. Ta oli nördinud üksikute tegelaste nahahoidmisest. Ta nõudis nii endalt kui ka teistelt.

Kord Tallinnas kohtas Anton omaküla meest Vanamardi Sandrit, kes jalutas koos Kira Kaarliga. Viimane elas nüüd Tallinnas. Üks kirjadest jutustas sellele kohtamisele järgnenud jutuajamisest. Anton võttis siis Tooma Sassi, see on Aleksander Mui juuresolekul Sandri läbi. Meenutas talle, et noorproletaarlasel ei kõlba sõbrustada taolise pummeldaja ja uhkeldajaga kui Kira Kaarel. Küllap ta ütles rohkemgi, aga kirjas ei saa ju kõike edasi anda.

See oli noomitule õppetunniks. Vanamardi Sandrist kasvas printsipiaalne töölisklassi huvide eest võitleja.

Antoni kirjad jutustasid napilt ka ta isiklikest pahandustest Tondi sõjakoolis. Nimelt pidid nooremad kirjutajad kandma kraenurkadel nelja, vanemad kuut kuni kaheksat «kärna». Tema aga keeldus sellest ja sai õppeasutuse ülema adjutandilt karistada. Taoline väljaastumine oli ettevaatamatu, kuid näitas ühtlasi, kuivõrd vastumeelne oli Antonile teenistus selles asutuses. Ta teadis, et kirjutaja koha vastuvõtmine Tondil oli vennale üks raskemaid ülesandeid.

«Nii on korraldus, pean minema,» oli ta tunnistanud. «Aga ma ei suudaks seal vabatahtlikult tundigi vastu pidada. Ainult et Tondil peab keegi «oma inimene» olema, tingimata, nii öeldi mulle. Ja seal pakutakse kohta.»

«Aga kuhu sa ise kipuksid?»

«Omade sekka, tööliste juurde. Nojah,» lisas siis, «rahakitsikusest olen lahti, kui üleajateenijaks hakkan ... Aga loodan, et mu sõjamehekarjäär kaua ei kesta,» naeratas siis.

Seda polnud tõesti kauaks. Tol korral ei kujutlenud ta, kuivõrd lähedal oli selle lõpp ...

Valu Antonit meenutades on isegi tugevam kui Maria mälestusest tekkiv. Anton, noorim vend, oli ta parim sõber ja nõuandja. Õppides ise pidevalt, kirjutas Anton talle üha ja jälle, tuletades meelde, et ta peab õppima õigekeelt. Tõsi, ta taipas seda ka ise. Kuid Anton käis omakorda järjekindlalt peale.

Et kiusakast valust pääseda, otsib mõte midagi helgemat.

... See oli kahekümne teisel aastal. Nad panid oma kamba kokku ja läksid Tagavere peole. Paras külm talveilm sakutas ja toppis tuisulund suhu ning silma. Kui nad pärale jõudsid, näod tulipunaseks pargitud, sõrmed villastes kinnastes külmanäpistusest kibelemas, viidi nad väikese koolimaja kantseleisse. Seal oli soe ja mõnus. Toibutatuina mindi peosaaliks muudetud klassituppa.

Saal oli kitsas, madal ja pime. Väike lambike suutis valgustada ainult lava. Esines laulukoor, juhatades peoõhtu sisse «Internatsionaaliga». Nad tõusid püsti, laulsid kaasa.

Ta jälgis ettekandeid tähelepanelikult, märkamata ümbrust ja publikut.

Tantsu ajal hakkas silma elav, kuid tagasihoidlik tüdruk. Kindlasti siit lähikonnast. Kui keelpilliorkester, keda taas juhatas Arseeni Riis, alustas reilenderit, viis ta neiu tantsima.

Sellest tantsust kõik algaski.

Aliise, nagu selgus, polnud kohapealt. Oli hoopiski kaugemalt, Järvekülast.

Nad olid mõlemad noored ja mõlemal nappis kokku puutudes julgus. Nad vaatasid harva teineteisele otse silma ja kui see juhtus, pöörasid pilgu mujale. Nad rääkisid palju, kuid palju jäi rääkimata. Kõik, millest räägiti, oli tähtis, kuid kõige tähtsam jäi ütlemata. Nende kirjavahetuski oli pikk, kuid veelgi pikem osa sellest jäi igavesti kirjutamata.

Aliisega puutus ta kokku haruharva. Siiski, ükskord läks ta Maasi peole. Nüüd tagantjärele tundub, et seal ta esmakordselt tabaski neiu pilgu. Võib-olla selles pilgus peitus tema elu kõige ilusam, ent lõpetamata jutt...

Lepiti kokku, et ta külastab ühel pühapäeval neidu ta kodus. Ta ei mallanud kaua oodata.

See oli ilus suvine pühapäev, nooruse pühapäev, mis ei saa olla päikesepaisteta ja õnneta.

Päeva rammestav kuumus muutus äikeseks. Esimesed jämedad piisad saatsid nad õunapuude varjukast vilust kambrisse.

Seisti akna all. Üleval märatses taevas, ajas taga tumedaid värve ja käristas neid piksesähvatustega. Taamal tõmbas päev end niisama süngeks ja tumedaks. Metski muutus mustjassiniseks. Oli kaunis ja ühtlasi sünge. Kuid see oli hea süngus ja ta tahtis, et see ei lõpekski. Tahtis, et nad jääksidki teineteise kõrvale vaatama lapikest järve ja lapikest taevast ja neil poleks midagi rohkemat tarvis. Kuid aknast välja vaatama kummardudes puutusid äkki kokku nende põsed. See oli ootamatu, mõlemad põrkasid tagasi ja ei suutnud tõsta teineteisele silmi. Teda läbis midagi elektrilöögitaolist. Küllap Aliisetki. Nad ei leidnud enam jutuainet. Piknegi läks üle. Neil mõlemal oli piinavalt piinlik jääda ja veel raskem lahkuda. Nad häbenesid äkki iseennast ja teineteist.

Pikemalt seda polnudki. Kuid seda oli ometi rohkem ja see jäi rohkemaks kõigest, mis elu edaspidi tõi.

Rohkem ei saanud olla, sest lähenes kahekümne neljanda aasta lõpp.

Kodanlus valmistas agaralt ette 149 kommunisti protsessi, et pärast seda oma terrorit veelgi tugevdada, õiendada arveid kõigiga, kes jaanuari rüüstamistest ja areteerimistest pääsesid.

Samal ajal asus partei ette valmistama relvastatud ülestõusu.

Ühel õhtul tuli tema poole tundmatu noormees. Linnamees. Ütles, et Tallinnast, ja ulatas väikese ümbriku. Selles oli Antoni kirjutatud soovitus. Võtke öömajale, rääkige jutud ära, külalisel pole palju aega, ta peab tagasi kiirustama.

Ta sai teate ülestõusu ettevalmistamisest Tallinnas. Kästi kohapeal valmis olla, võimaluse korral aga keegi siinsetest tegelastest pealinna läkitada.

«Kulub kogemusteks ära. Pärast aga tuleb ta tagasi täpsete juhtnööridega töö korraldamiseks siin,» rääkis külaline.

Johaniga koos läksid nad Tornimäele, kus arutasid Vassili Möldri ja Gustav Ülgekütiga keda kuhu saata. Ülgekütt pidi minema Tallinna. Nemad aga informeerisid lähenevast otsustavast heitlusest seltsimehi Väljakülas, käskides jääda valvele.

Need olid erakordselt ärevad päevad.

Nendeni jõudis teade Jaan Tombi surmamõistmisest ja mõrvamisest. Oli rusuvalt kahju, et partei, kes kogus end löögiks, pidi selle mõrva puhul pealtvaatajaks jääma.

1. detsembri sündmustest sai ta teate keskpäeval.

Külas lõid kaitseliitlased kihama. Neid hakkas voorima vallamajja ja samal ajal kuulutati: «Kommunistide mäss Tallinnas on maha surutud.»

Ta ei uskunud. Teade masendas, rõhus ja nagu muljus maadligi. Kuidas seda saadi maha suruda? Aga Tallinna töölised? Mida võttis ette meie revolutsioonilise liikumise kaardivägi, kes tuli tänavale 1905. aastal? Keda ei heidutanud Saksa okupatsioon ega Inglise suurtükitorud Tallinna reidil. Kes pidas visasid ja raskeid lahinguid Kodusõja-aastail. Kes läks julgelt valimiskastide juurde siis, kui kommunistide nimekiri oli keelatud, ja hääletas ikkagi selle poolt. Kes kogunes 1. mai võimsatele demonstratsioonidele ja kaitses oma kehaga veripunase tööliste võitluslipu puhtust nuhkide ning ratsapolitseinike rünnakute all. Kus ta nüüd oli?

Ometi tõi sama päev kindla teate: ülestõus on maha surutud. Üksikasjad selgusid hiljem. Hiljem luges ta «Klassivõitluse» numbritest Jaan Anveldi pikemat artiklit «vastasrinna unenägudest» ja sai vastuse paljudele teda siin vaevanud küsimustele.

Neil päevil liitus ülestõusu kaotuse valule veel küsimus, mis sai Antonist. Kuid seegi selgus lähemate päevade jooksul. Jälle lülihaaval ning pikkamööda, üks sõnum ja üksikasi täiendamas teist, valmis ta kujutluses pilt sellest, mis juhtus vennaga. Ajuti oli see valutegevalt selge ja täpne. Ta nägi ööpimedas kahlamas läbi märja ja soise võsastiku pikka meesterivi. Relvad surutud mantli hõlmade alla, peos käsigranaadid, astuti tasa ja ettevaatlikult.

Ta nägi salga jagunemist, hiilimist kasarmute juurde, okastraataia läbilõikamist ja sellele vahenditult järgnenud rünnakut. Nägi selle kokkuvarisemist ebavõrdses võitluses ja venda, kes kasarmute juures lahingut lüües sai raske tabamuse. Tal polnud enam võimalik taanduda. Ta jäi samasse, kuni jõudsid kohale kadetid ja hiljem kaitsepolitsei agendid, kes asusid vilkalt korjama nii haavatuid kui vangilangenuid. Kõike järgnevatki suutis ta kujutleda oma kogemuste põhjal kaitsepolitseiga ...

Kuhu vend maeti, jäi teadmata. Üks Saaremaalt pärit kadett jutustas kodus käies, et Anton olevat raskelt haavatunagi olnud «uhke ja kangekaelne». Kaitsepolitseis käitutud temaga vastavalt ...

Ja äkki meenub talle ühest Antoni kirjast lühike märkus, millele ta erilist tähelepanu ei pööranud. Anton kirjutas, et silmad hakkavad kestvast pingutusest üles ütlema. Miks tuli see meelde nüüd? Miks teeb valu, et ta sellele ei pööranud tähelepanu varem? Nüüd pole kõigel sellel enam mingit tähtsust. Ei Antonile, ei temale. Kuid küllap pärast jäädavat lahkumist kipume esitama endale täitmata jäänud veksleid ...

Neil päevil mõtles ta nii: näe, ükski kaotus klassilahingutes ei möödu meie perekonda tabamata. 1919. aasta Saaremaa ülestõusu nurjumine viis Maria. 1924. aasta 1. detsembri ülestõusu ebaõnnestumine viis Antoni. Kas luurab ees veel niisuguseid kaotusi? Ja kas iga järgnevgi kisub meist kedagi endaga?

Anton polnud veel kahekümne kahenegi.

Kui üksikuna ta end neil päevil tundis!

Ema nuttis vaikselt. Nad kõik armastasid Antonit, kuid ema armastas ja hellitas teda teistest rohkem. Isa oli tige. Ta sepitses mingit laulu, kuid laulda ta seda ei jaksanud. Pomises omaette. Õde Melanie püüdis end matta töösse. Johan oli harilikust vaiksem. Väike õeke Ksenja vaatas nutetud silmil õpperaamatusse, kuid ei näinud tähti — sealt vaatas vastu Anton.

Silme ees oli ta neil kõigil. Veretav, janunev ja piinatud, kuid «uhke ja kangekaelne» kuni viimse hingetõmbeni.

Nii suri ka Maria ...

Jõulupühad tulid nukrad ja rõõmuta. Ajalehed tõid ühe raske sõnumi teise otsa. Aina areteerimised, aina tapmised. Ööl vastu 5. detsembrit langes kangelaslikult võideldes Arnold Sommerling koos oma kahe kaaslasega. Peagi teatati Georg Kreuksi, Rudolf Pälsoni, Vladimir Bogdanovi langemisest samasuguses ebavõrdses, kuid sangarlikus võitluses.

Kohalikud kaitseliitlased tõstsid taas sõjakalt pead. Kodanluse veretööst oldi lärmakalt vaimustatud.

Käisid vihjavad ähvardused tema ja Johani aadressil. Levisid ei tea kust lendu lastud kuuldused, et nad on vennaga koos osa võtnud ülestõusust Tallinnas.

Kuid ta jäi ähvardava ohu vastu ükskõikseks. Faktid olid vastu igasuguseid kuulujutte tema poolt. Külas teadsid kõik, et ta oli sel päeval koos vennaga kodus. Sellest oli kohalike kaitseliitlaste vahendusel hästi informeeritud ka valla konstaabel.

Vana-aasta õhtu võttis perekond koos vastu. Istuti vaikselt: oli nukker ja rusuv. Uuel aastal kavatses ta külastada mõnda tuttavat. Tuli püüda maha raputada ränk koorem, mille tõid endaga kaasa viimase kuu sündmused.

Ta seadis just suures otsakambris lipsupaela, kui köögist hakkasid kostma teravad, haukuvad hääled. Jalgade trampimine, uste tugev paugutamine ei jätnud kahtlust — tulid areteerijad!

Pilk jooksis akendele. Need olid kahekordsed, tugevasti topitud ja kleebitud.

Läbi esiku?

Ta heitis käest lipsu. Haaras pintsaku. Sellest aitab. Võib ka paljapäi!

Kuid konstaabel kargas vahele.

«Seis! Paigal!»

Kaitsepolitsei assistent sulges esikusse viiva ukse. Nii temal kui konstaablil läikisid peos revolvrid.

Johan oli juba tõugatud nurka. Üks politseimundris mees pööras ta taskud pahupidi. Vintpüssidega kaitseliitlasi keerutas majas ringi ja nüüd märkas ta, et neid oli õueski.

«Sinuga on meil eriarve. Sa vastutad oma peaga selle eest, mis leidis aset Tallinnas!» karjus konstaabel talle näkku.

Ta jäi rahulikuks. Väliselt täiesti rahulikuks, mis teda ennastki imestama pani.

«Kõigepealt andke andeks, aga me pole sinasõprust joonud, härra Vassili Vorms. Kuid te teate ise väga hästi, et ma ei vastuta Tallinna sündmuste eest. Või kui vastutaksingi, siis mitte teie ees.»

«Seda me veel vaatame, kelle ees te vastutate!» ähvardas kaitsepolitsei assistent.

Majas pöörati kõik võimalik pahupidi. Otsiti läbi kõrvalruumid ja pööning ning lakad.

Ema seisis heidutatud linnuna kööginurgas. Isa ei reageerinud millelegi. Ta oli sünge ja trotsiv, nii sünge, et keegi ei julgenudki temaga tegemist teha. Õde Miina seevastu käitus sõjakalt ja väljakutsuvalt. Talle karjuti peale,

kuid Miinagi tõstis häält. Viha ja trots käärisid temas üle. Miina oli julge ja ründav, nii elas ta oma elu, nii võitles ta kord omaks võetud tõdede eest, olgu see perekonnas või väljaspool. Ta ei tunnistanud ühtegi autoriteeti, autoriteediks oli talle ta oma arvamus.

Jälle viidi teda püssimeeste vahel läbi küla. Nüüd aga koos vennaga. Ja nagu saatuse pilkel süüdistati teda jällegi mitte selles, mis ta tõesti oli teinud, vaid selles, mis oli tegemata jäänud!

Uuemõisa vallamajas suruti nad kitsasse punkrisse. Sinna toodi teisigi. Toodi Kirill Kummits ja Vassili Mölder.

Nagu eelmiselgi areteerimisel, kandis ka nüüd hoolt õde Miina. Ta tuli jälle leivakotiga. Oli sinna pannud head-paremat. Näis, et tema osa töölisliikumises seisiski selles, et hoolitseda hommikust õhtuni tööd rühmates koha eest, mis pidi täitma vendade leivakotti vanglapäevadel.

Vallamaja «vangipuur», nagu teda nimetati, oli kitsas ja umbne. Nad paigutati siia uue aasta hommikul kell 10.20, nii märkis vallasekretär Kommel oma saatekirja. Olles ette informeeritud areteerimisest, kamandas ta kolm kaitseliitlast juba aegsasti «puuri» ukse taha valvesse.

Uuemõisast alustati teekonda Laimjala vallamajja nii hilisel tunnil, et sinna jõuti alles öövaruks.

Laimjalas ootasid taas ees kaitseliitlased, kes osutasid oma riigile aumeheteeneid.

Vahistatud paigutati pisut avaramasse ruumi. Küljealuseks olid põrandale laotatud põhud.

Oli külm ja tuuletujukas talveõhtu. Nad istusid neljakesi põhkudel, kustutasid nälga, vahetasid mõne harva sõna. Uudishimulike ja üheaegselt valvsate ning vaenulikult-umbusklike kaitseliitlaste juuresolek sundis rääkima ainult hädavajalikust. Kummits proovis teada saada, kust neid veel läbi tassitakse. Kas konvoeeritakse Laimjalast Kogula vallamajja, sealt Pihtlasse ja siis linna või Laimjalast otseteed Pihtlasse.

«Pole sinu mure!» lõigati tal soov sama teemat jätkata. Püssikandmise õigus ja vangivalvuriamet tegi need sellid ülbeks. Nad muutusid tähtsateks ja püüdsid seda vangistatutele igal võimalusel tunda anda.

Heideti põhkudele pikali. Vassili Mölder mõtiskles endassesüvenenult, Kummits oli kuidagi rahutu, vend Johan korraldas pikatoimeliselt midagi seljakotis.

«Kui teaks, et nad Kogulasse . . .» alustas Kummits tasa, pöördudes tema poole.

«Jutt jätta!» karjus jopesse topitud tüse kaitseliitlane püssipäraga põrandale tonkides. «Teie kuradite pärast ei saa pühigi pidada. Soojad makid jäid laua peale, muudkui valvesse!»

Vend üritas midagi vastu ütelda, kuid ta tegi märkuandva liigutuse — pole vaja.

Teel Uuemõisast Laimjalga kaalus ta oma olukorda. Süüdistus, millega kelgiti areteerimisel ja mis talle esitatakse, oli piisav selleks, et mõista teda vähemalt eluks ajaks sunnitööle. Temapoolseid tunnistajaid siin vaevalt arvesse võetakse. Jätkub, kui kaitsepolitsei assistent kohtus vande all tõendab, et tal on andmeid Aleksander Ellami osavõtu kohta 1. detsembri ülestõusust, ning kõik on otsustatud. Kinnine sõjakohus vorpis otsuseid kiirelt ja lühidalt. Kodanlus õiendas temaga arveid tegelikult ei millegi eest. Oleks pidanud alustama tööd illegaalselt. Aga tal puuduvad kogemused, ta uskus, et terror möödub, ta ootas selle vaibumist ja lootis, et siis avaneb taas võimalus legaalseks tööks. Nüüd on selge, et niisugust võimalust kodanlus vähemalt niipeagi anda ei taha.

Niisugused olid tema mõtted teel Uuemõisast Laimjalga. Mõtles veelgi rohkem. Mõtles töölisliikumise edasisele käigule kodusaarel. Kas neil õnnestub viimaste areteerimistega see lämmatada? Kas kõik see töö, mis tehti, see risk, mis elati üle nende aastate jooksul, on nagu vitsalöök vette?

Kindlasti areteeritakse veel terve rida seltsimehi. Legaalsest tööst ei tule enam midagi välja. Jääb vaid üks tee: alustada illegaalselt. Kes tuleksid kaasa?

Ta mõtles läbi kõik võimalused, mõte peatus igal seltsimehel. Läheb neist keegi üle illegaalsele tööle? Küllap läheb, kuid on vaja inimest, kes nad sellele viib. Kes paneb asja käima, näitab, et on veel üks võimalus.

Ta vaatas oma kaaslasi. Vassili Möldril on aastaid ligi poolsada. Ta on kirjamees ja kõnemees. Kuid s e l l e k s tööks on vaja hoopis teisi iseloomujooni. On vaja kavalust ja sirgerinnalisust, tohutut ettevaatust ja julgust, usaldamatust ja piiritut usaldamist, tahet kogu aeg rünnata ja ometi olla alati valmis taandumiseks. Tuleb tunda rõõmu igast edusammust, kuid samal ajal olla valmis rängemateks löökideks ning lõpuks peab jätkuma jõudu alati alus-

tada otsast peale, kui ka kogu sinu töö on pilbasteni puruks tallatud.

Mölder on tribuun. Ta otsib avaldumisvõimalusi, on piiritult aus. Kuid teda võidakse lüüa nii, et ta ei jaksa enam tõusta või ei jaksa seda hulgal ajal. Tõusta tuleb aga kohe.

Kummits kiindus liialt oma kohakesse. Ta on arukas ja tark, koguni niivõrd, et kaldub sellepärast «kainetele» mõtetele. Alalised vintsutused mõjuvad talle väsitavalt, sest ta on väljas juba 1905. aastast ja astunud ammu üle keskea.

Vend Johan ... Kõik klapib, kui ta oleks pisut rahutum, kui ta osutuks veidi kärsitumaks. Või teeb ta Jussile ülekohut? Kas ta ei hinda oma kaaslasi ennast mõõdupuuks võttes? Aga selleks see «oma» mõõdupuu meile antud ongi, et vaagida teisi kui iseennast.

Mida enam ta mõtles, seda enam küpses otsus — sinul endal tuleb proovida! Sul ei tule lootust panna ei kellelegi teisele.

Veel on aega, teekond Kuressaarde kestab etapp-etapilt päeva paar. Selle kestel pead sa põgenema, pead asuma põrandaalusele tööle, looma illegaalse organisatsiooni, et jätkata võitlust. Pärast 1. detsembri nurjumist lasub sinul paratamatu kohustus. See löök, mille sai töölisklass 1. detsembril, oli nii ränk, et nüüd ei tohi jääda pikali! Tõusma peab kohe, tõusma peab viivitamatult!

Põgenemine oli suur risk. Kaitseliitlastel on kuulid rauas, neile on antud käsk tulistada iga kahtlase liigutuse korral. Aga see risk tuleb üle elada. Kui ta laseb end linna tassida, on kõik juba hilja. Tal tuleb oma elu kaalule panna lähemate tundide jooksul. Kui ta langeb, pole see kaotus eriti suur, eluaegse vangistuse korral on ta revolutsioonilisele töölisliikumisele samuti maetud.

Nii mõtles ta siis. Ja seal põhkudel lesides otsustas ta — olgu! Juba lähema veerand või poole tunni jooksul pean tegema katse. Kas elu ja illegaalse töö kõik riskid või lõpp. Muud valikut pole.

Teda ei lastud kodus õieti riidessegi panna. Otse sokkidele pani otsa kalossid, neid lohistas ta läbi lume järele. Miinagi ei märganud tuua poolsaapaid. Põgeneda aga niimoodi ei saa ...

Ta pöördus esmalt kaitseliitlase poole.

«Kas ei saaks WC-sse?»

Küsis rahulikult, midagi ei reetnud temas seda ärevust, mis pani südame otse kuuldavalt kloppima.

Jopega jõmm torises omaette. Siis, vahetanud teistega mõne sõna, tegi järsku:

«Lase käia! Aga kähku!»

Kuid ta ei kavatsenud kähku käia lasta. Küsis koguni Kirill Kummitsalt, ise väga rahulikuks jäädes:

«Ega sul juhtu nööri käepärast olema? Näe, kalossid kipuvad jalast ära, lähevad lund täis. Seoks pisut kinni.»

Kummits soris oma taskutes ja leidis tõesti midagi.

Ta sidus kalossid hoolikalt kinni. Et kaitseliitlane teeskles, nagu oleks ta küsimuse juba unustanud, tuli seda korrata.

WC asus vallamaja otsas, mõniteistkümmend meetrit majast eemal.

Kaitseliitlane proovis, kas padrun on rauas, õigem küll demonstreeris, et see tõesti rauas on.

Tema, Aleksandri plaan oli lihtne. Parajal momendil paiskab ta kaitseliitlase pikali, seob ta kinni, pistab topise suhu ja põgeneb püssi kaasa võttes.

Kuid too jopega oli ettevaatlik sell. Hoidis mõõdukalt distantsi, püssiots talle selga suunatud. Minnes ei tulnud plaanitsetud heitlusest midagi välja. Tuli passida võimalustele WC-st tagasitulekul.

Kaitseliitlane kõndis kaasa laudputkakese ukseni. Ta kuulatas, kuidas too hetke edasi-tagasi sammus, siis aga hakkas astumine eemalduma. Kas ta tõesti ära läheb?

Ta avas tasahilju ukse.

Püssimees, selg tema poole, otsustas nähtavasti pisut kaugemale sammuda. Vahemaa oli juba nii suur, et mehele peale tormates oleks ta paratamatult hiljaks jäänud. Ja on seda tarviski? Kui hiilida nüüdsama tasahilju välja, lipsata WC tagant puude varju, siit põllule. On peaaegu kottpime. Teda ei osata enam kusagilt taga ajama hakata...

*

Kaitseliitlane astus üha kaugemale. Ta jäi lõpuks paarikümne sammu peale peatuma, püss laskevalmis laudputkale suunatud.

Möödus minutit viis, möödus kümme. Putkas tundus kahtlustäratavalt vaikne. Ootan veel minutit viis, otsustas püssimees.

Minuti viie pärast ta hõikaski:

«Astu välja! Kaua sul see asi seal käib?»

Keegi ei vastanud. Veel kord hõiganud, vandus mees täiel suul ja astus isesugusest rahutusest haaratuna putka juurde.

Uks oli lahti ja ruum tühi.

Nii jutustas ta loost ikka ja jälle, algul ülekuulamistel, hiljem juhtunut meenutades. Ja lõpetas selle ühtede ning samade sõnadega: «Et ta julges ära minna! Ma olin ju püssiga, oleksin võinud ta pikali sirutada!»

III

SISSEKANNE

Pealekaebus mõjus politseikonstaablile ergutavalt. Unest polnud enam juttugi. Tuli täpsustada mõningaid andmeid. Professionaalse vilumusega lehitses ta läbi vallaelanike nimekirja, leidis otsitavad kiiresti ja märkis välja nende passiandmed. Siis sirvis läbi kartoteegi. Kuid seal polnud ainukestki sissekannet ühegi kahtlusaluse perekonnaliikme kohta. Ei ühtegi eksimust, isegi mitte protokolli loomade tee ääres karjatamise, koera suukorvita ringijooksmise, ebasanitaarsete nähete eest väliskäimlas (tihti kuivasid seinalaudade vahed suviti liiga suureks, kärbsed pääsesid sealt läbi ja peaaegu iga viies perekond vallas sai selle eest protokolli ning maksis trahvi).

Proua märkas mehe meelehärmi.

«Pole ühtegi kriminaalse iseloomuga sissekannet!» õhkas ta kaastundest.

«Mitte ühtegi. Majas on kaks noort meest, kuid ei ülemeelikusi, ei midagi... Ometi heidab neile mõningat varju too märkus öistest ringikolamistest. Ikkagi kahtlane, pealegi juustuvarguse asjaoludel. Kuid kümmet kera ei peida, need toome välja,» ringutas konstaabel rahulolevalt.

«Teed siis sissekande?»

«Teen.»

Ja konstaabel märkis oma ametipäevikusse lakoonilises politseikeeles: «24. oktoobril. Läbiotsimine Kapra külas Aadu talus. Põhjus — kahtlus juustuvarguses.»

Proua oli jõudnud kohvi serveerida. Meeldiv aroom täitis ruumi.

ARVEL POLPOLIS

Teda äratab mõtetest tasane toksimine vastu redelit. See kostab rehalast. Kindlasti perenaine hommikueinega.

Peidikust peab väljuma ettevaatlikult. Majas on uus õmblusametiõpilane. Veel täiesti tundmatu tütarlaps, või kui olekski tuntud, endast ei tohi ta ikkagi illitada. Ei astumine, ei heinte sahin või reeta ta olemasolu. Perenaine omaltpoolt on kogenud, oskab teda päevas kolmel korral kostitada nii, et ükski kõrvaline pilk midagi kahtlast ei taba.

Astudes ettevaatlikult üle toapealse, läbib pead ootamatu mõttevälgatus: kui palju konspiratiivkorterite pidajaid on ta oma ligi üheksa aastat kestnud põrandaaluse elu jooksul juba välja koolitanud?

Neid on tõesti palju. Kõigi juures tuli alustada a-st, b-st. Mõnest sai asja, mõnest koguni oma ala virtuoos, mõnigi aga osutus kõlbmatuks. Inimese varjamine on suur kunst. Tihti kuulub kandvam roll just varjajale. Ta peab olema leidlik, julge, otsusekindel, kaval ja äärmiselt rahulik. Niipea kui astud üle konspiratiivkorteri andja läve, on tema perekonna ja sinu saatus tihedalt ja lahutamatult ühte sõlmitud. Korteripidajate nimistust tuli maha kriipsutada kõik kõhklejad, arad, kergesti pea kaotajad, alkoholiga sõbrustajad, kuidas nad ka revolutsioonilisele liikumisele ei oleks kaasa tundnud või kaasa aidata soovinud.

Ta leiab rehalast eest pesukausi, seebi, käterätiku. Kui lõpeb meeldiv ja värskendav kümblus, mil ta leotab kogu ülakeha ja pritsib märjaks seinad ning põhud jalge all, tuuakse hommikusöök. Alles paar õhtut tagasi külastas teda õde Melanie. Tõi kostiks munakooki, ta lemmikrooga. Seda vist jätkub tänasekski. Ülejäänu lisab aga

perenaine enda poolt, nagu ta seda on teinud juba pikka aega . . .

Seal ta juba ongi. Tõstab sõrme märgiks suu juurde (taskulambi ähmane kuma laseb seda näha), nähtavasti on vaja vältida jutuajamist, kuigi see sünnib eranditult sosinal.

Toidud kooruvad katteriide alt. Ta varustab end vajalikuga ja kausikesi üksteisele kuhjatult kaenla alla surudes tõuseb taas pikkamööda lakka.

«Tüdruk tõusis,» sosistab perenaine selgitavalt.

Tüdruk on too õpilane. Nii ei saa ta siis täna enne õhtupimedat vahetada kellegagi pererahvast sõna. Õhtul, kui majas on jäänud vaikseks, tuleb aga Arseeni ehk Arni, nagu teda kutsutakse. Kohtumisele Maasi linnusele sõidavad nad koos. Kõiges on juba kokku lepitud. Arseeni jääb kohtumispaigast pisut eemale valvesse. Siis on palju kindlam kõike vajalikku õiendada . . .

Ta loodab sellest kohtumisest palju. Segadus ja arusaamatus viimastel aastatel üha kasvab. See tahab klaarimist. Kui tungivalt nõutakse, võib ta ka Saaremaalt lahkuda, ainult selle taga ei tohi peituda mõni läbimõtlematus või koguni kaitsepolitsei provokatsioon.

Lahkumisel peab ta üle andma organisatsiooni, kõik oma konspiratiivkorterid. Mõte sellest valmistab talle omapärast, seletamatut raskust. Järglane, kellele ta usaldab töö jätkamise, peab kõigepealt võitma tema usalduse.

Partei põrandaaluse organisatsiooni loomine pole mänguasi. Selles on tohutult riski, see sünnib kahtluste, kaalumiste, suure, jagamatu usalduse, õnnestumiste ning nurjumiste, pettumuste ja rõõmustavate leidude hinnaga. Sinu tööd segab lakkamatult kogu kodanlik riigiaparaat: politsei, Kaitseliit, ajakirjandus, kirjandus, kirik, kool ja kodanlik moraal. Segavad ka käetargad, kaardimoorid, ususektide jutlustajad, kes külvavad ebausku, kasvatavad leplikku meelt. Vähe sellest. Kodanlus ei säästa summasid, et ära osta ja illegaalsesse organisatsiooni poetada oma agente — provokaatoreid. Kui millelegi jälile satutakse, lüüakse julmalt, hoolimatult ja raskelt.

Kõigis neis tingimustes ehitad sa oma, ehitad kild-killult. Ka ise kasvad ehitatavaga kokku. Kisu siis korraga end kõigest lahti!

Palju muret tõid esimesed päevad pärast põgenemist Laimjala vallamajast. Põrandaalune elu oli harjumatu ja

uus. Puudusid kogemused, puudusid eeskujud. Puudusid ka konspiratiivkorterid.

Ometi leidis ta peavarju. Töölisliikumise legaalseil päevil õppis ta tundma paljusid tublisid seltsimehi. Nad riskeerisid nii enda kui ka perekonna saatusega ka kodanluse kõige tigedamatel pealetungipäevadel.

Ta ei olnud üksinda.

Pärast 1. detsembri ülestõusu nurjumist tuli Saaremaale Aleksander Mui. Ta oli pärit siitsamast Pöidest Mui külast ja Tallinna ülestõusu kaasa teinud. Ka Mui läks põranda alla. Üks ta konspiratiivkortereist asus Tornimäel, Saarte kodus. Sealt pärines Aleksander Orlov-Saar, pärastine Illbüroo sekretär ja üks põrandaaluse revolutsioonilise tegevuse juhte Eestis. Muiga kontakti loomine sündiski selle konspiratiivkorteri kaudu. Leidus veel teinegi 1. detsembri sündmustest osavõtja siinsamas lähikonnas — Gustav Ülgekütt. Kuid viimane ei läinud pärast Tallinnast tagasitulekut põranda alla. Ta lootis, et kodanlusel jääb ta pealinnasõit teadmata. Ülgekütt eksis. Ta areteeriti varsti pärast seda, kui tuldi järele Ellamitele, ja mõisteti eluaegsele sunnitööle.

Juba esimesel kohtumisel Muiga küsis ta otsekoheselt: «Kuidas sina mõtled? Tahad kohale jääda või Eestist välja pääseda?»

Nad arutasid seda probleemi pikalt. Tema, Aleksander, ütles kindlalt: «Mina jään kohale, kui partei sellega nõustub. Praegu on siia iga kommunisti hädasti vaja, palju rohkem kui kunagi enne. Ma tunduksin endale viimase näruna, kui neil raskeil päevil minema jookseksin. Võibolla ei ole minust suurt abi, kuid ma ei jäta seltsimehi maha. Ma käin nendega lõpuni... Käin võiduni,» parandas end kohe.

Muid häiris probleem, kas Saaremaal üldse on midagi võimalik teha. Liiatigi neil, keda juba ette ootab ränk karistus.

«Nii ei saa küsimust seada. Küsimus tuleb panna hoopis nii, et igas suuremas linnas, igas maakonnas tuleb illegaalselt tööle asuda. Üle Eesti. Kui seda tööd organiseerivad inimesed, kelle suhtes on kodanlusel juba ette otsused valmis, siis seda parem. See näitab, et kommunistid pole nahahoidjad. Et nad ei säästa ennast, et nad on valmis ohverdama kõik oma ideede nimel,» vaidles ta seltsimehe kahtlused maha.

Koos asusid nad looma konspiratiivkorterite võrku.

Samal ajal hakkas ta muretsema, kuidas luua sidet Tallinnaga. Tingimata pidi looma kontakti partei Keskkomiteega. Et Tallinnas organisatsiooni taastamisele asuti, selles ei kahelnud ta hetkegi. Vassili Leineri vahendusel õnnestus side luua ja peagi saadi Tallinnast mõningaid juhtnööre, samuti hädapäraselt vajalikku kirjandust, peamiselt Leningradi väljaandeid, nagu «Edasi», «Klassivõitluse», «Orase» üksiknumbreid ning mõningaid brošüüre.

Põrandaaluse töö esimesed kogemused ei seostu ainult rõõmustavate mälestustega. Ränk terrorilaine vangistamiste, kohtuprotsesside, mõrvamiste ja laialdaste läbiotsimistega viis paljud töölisliikumise tegelased rivist välja. Oli niisuguseid, kes ei tahtnud enam asjast teadagi, kes püüdsid ruttu leida hoopis teised tuuled tiibade alla. Oli masendatuid, apaatseid, ärahirmutatuid. Oli lootuse kaotanuid, kes heitsid relvad põõsasse. Oli kõhklejaid, paanikasse aetuid. Kuid oli ka meelekindlaid, ja neid ei olnudki vähe. Inimloomused kooriti armutult alasti. Mõnestki näilisest lõvist sai äkki vaikne oinas, kuid samas kerkis seni märkamatuks jäänust sulle kõrvale arukas ja kindlameelne seltsimees.

Tal tuli organisatsiooni loomisega alustada otsast peale. Tuli teha oma valik. Samal ajal soris töölisliikumisega kaasatulnute seas visalt ja püüdlikult kaitsepolitsei, et luua oma võrku, tihedakoelist ja püügivõimelist. Vähe sellest. Eriülesanneteks värvati agente väljastpooltki. Üks neist haakus Aleksander Mui külge.

See oli keskkooli lõpuklasside õpilane. Tal õnnestus Muiga kohtuda, võttis endale meelsasti ülesandeidki. Ja äkki rabav teade — Aleksander Mui on areteeritud!

Pikkadeks kuudeks jäi talle paljugi selgusetuks. Alles kui vanglast vabanes rida seltsimehi, kes areteeriti vahetult pärast Mui areteerimist, selgus talle kaitsepolitsei provokatsioon, millesse taheti tõmmata tedagi.

Nagu juba mainitud, oli Mui konspiratiivkorteris Saare perekonnas Tornimäel. Anton Saar jutustas eeluurimisvanglast vabanemise üksikasju.

«See oli ühel juunikuu õhtul,» meenutas ta. «Mui ütles mulle, et tal olevat kohtumine kellegagi, kelles ta kahtlevat. «Sa mine ütle talle, et Mui on Saaremaalt juba ära läinud.» Ta andis mulle üle kohtumispaiga ja aja. Kui ma

minekuks valmistusin, ütles Mui äkki: «Võib-olla ei leia sa kohta üles, lähme parem koos!»

Nii siis läksimegi. Määratud kohal aia ääres istus keegi noormees. Aia taga oli rukkipõld. Mui jõudis vaevalt noormehele öelda, et võttis julgestuseks kaasa ühe noore proletaarlase, kui meie peale anti teiselt poolt aeda revolvritest kogupauk ja karjuti: «Käed üles!»

Provokaator tahtis samal momendil üle aia politseinike poolele hüpata, kuid need olid nii ähmi täis, et tulistasid edasi, poiss sai õlast haavata.

Meil aga pandi käed raudu ja toimetati Uuemõisa vallamajja.»

Juba nende esimesed kohtumised olid jätnud mulje, et Aleksander Mui konspiratsioonireeglitest suurt ei hooli. See põhjustas arusaamatusi ning ta ei kasutanud enam nende ühiseid konspiratiivkortereid. Ta oli hoiatanud Muid sama provokaatori suhtes, kui selgus, et too on sugulussidemeis politseikonstaabliga ja kui mitmed faktid kinnitasid ta sidemete olemasolu ka kaitsepolitseiga.

Provokaator taotles kohtumist üheaegselt tema ja Muiga või eraldi kummagagi. Hiljem, juba paljastatuna, esines ta kohtuprotsessil kaitsepolitsei palgalise tunnistajana, ilmutades agarust ja annet ettekirjutatud tekstide masinlikuks pähetuupimiseks ning mahavuristamiseks.

Sama aasta suvi tõi teate 78 kommunisti protsessist Tartus ja Hans Heidemanni mõrvamisest. Aasta lõpul mõisteti kohut Saaremaa revolutsioonilisest töölisliikumisest osavõtjaile: Vassili Mölder, Marie Hanson said kümme aastat sunnitööd. Johan Velsveebel mõisteti kinni kolmeks aastaks. Tema vennale korraldati eraldi kohtuprotsess: venda ähvardas raskeim karistus — teda süüdistati 1. detsembri ülestõusust osavõtus. Kuid siin jooksid kaitsepolitsei agentide pingutused luhta. Kogu Kahutsi küla teadis, et Johan viibis detsembri esimesel päeval kodus. Tema puhul tuli leppida 10-aastase sunnitöökaristusega. Ja samal aastal veel üks kohtuprotsess muhulaste, Saaremaa ülestõusust osavõtjate üle. Jüri Pruul kümneks aastaks, Vassili Saksakulm, Isak Öövel, Jaan Tuulik kolmeks aastaks vangi. Tuulikule oli see juba mitmes protsess, varem oli mõistetud ta surma, siis muudeti surmaotsus 18-aastaseks vangistuseks, nüüd lisati sellele veel kolm aastat. Polnud midagi ütelda — kohtuprotsesside korraldamises, surmaotsuste ja pikaajaliste vangistuskaris-

tuste sepitsemises töölisliikumisest osavõtjaile ei saanud kodanlust kitsiduses süüdistada. Siin polnud põhjust kokkuhoidlik olla!

Töölisliikumisele järgnes löök löögi järele.

Kodanlus tugevdas Kaitseliitu. Kodanlik ajakirjandus võttis tigeda ja ründava positsiooni. Sotsid, kes kandsid teenekat nimetust — koduelevandid —, muutusid veelgi ülbemaiks, nende ajakirjandus ässitas kodanlust, nad pakkusid oma teeneid kaitsepolitseile. Sotsid kujutasid endast kodanluse põhjakihti, kelle poliitiline arsenal koosnes valest, pettusest, ja kui vaja, ka vargusest ja mõrvadest. Mälestus Saaremaa ülestõusu veretööst ja sotside osast selles, Irboska veretööst ja jällegi sotside osast selles, oli värske ning enam kui hoiatav.

Sotside veesegamisega puutus ta kokku oma põrandaaluse töö esimestest päevadest. Mitmed seltsimehed, kelle klassiteadvus alles kujunema hakkas, arvasid ekslikult, et kuna kommunistlik partei on keelatud, tuleb minna sotsidega kui kõige pahempoolsematega, kellel on oma esindus Riigikoguski. Sotsid jutlustasid küll rahulikust kooselust kodanlusega, kuid nad rääkisid ka sellest, et töölisklass tuleb varem või hiljem võimule parlamentlikul teel, reformide kaudu.

Paljudele need jutud meeldisid. See oli väikekodanluse meelelaadile mugandatud revolutsioonilise sisuta «marksism».

Purustades igasuguseid petlikke illusioone üleminekust sotsialismile kokkuleppe teel kodanlusega, asus ta järjekindlalt võitlema sotsidega. Ta võrdles neid pappide ja jutlustajatega: «Sotsid on maapealsed inglid, kel palmioks peos. Usumehed käsivad loota taevasele õndsusele, sotsid oma riigikogurühmale.»

Poliitiline selgitustöö laienes, kui Riigikogu võttis vastu võõrandatud maade eest mõisnikele tasumaksmise seaduse. See lõi ärevile mitte ainult asunike meeled, kes niigi talusid kasvavat maksukoormat. See riivas alandavalt valusalt paljusid neidki, kes lasksid endid ahvatleda petlikest rahvuslikest loosungeist. Oma vestlustesse põimis ta näiteid asunikkude elust-olust, parunite ettevõtetest linnades, mille heaks see järjekordne aadrilaskmine toimus. Faktid olid veenvad, neid tuli ainult kõrvu seada, et kontrast saaks terav, ei jääks märkamatuks.

Vähehaaval ja pikkamööda hakkas parteiorganisatsioon

kasvama. Konspiratiivkorterite võrk laienes. Ta omandas nii töös kui ka konspiratsioonis uusi väärtuslikke kogemusi. Need kirjutas ta võitude kontosse.

Aastad 1926 ja 1927 möödusid pingsas tegevuses, tuues endaga uusi kordaminekuid, kuid ka lakkamatuid lööke. Areteeriti ja tapeti August Riismann, tänaval mõrvati Aleksander Leiner, mõlemad EKP juhtivad illegaalsed tegelased Tallinnas. Toimusid ulatuslikud areteerimised, uued kohtuprotsessid.

Aleksander Leineriga sidus teda palju mälestusi. Nad olid koos kaasa löönud kodunurga töölisorganisatsioonis. Temast noorem nimekaim, loomult vaikne ja rahulik, siirdus aga peagi pealinna, külastades ajuti koduseid ja tuues siis ikka kaasa illegaalset kirjandust. Kiirelt arenev ja taibukas, aitas ta neid kohapeal mõnegi keerukana näiva küsimuse lahendamisel.

Ta tundis, et kaotas Leineriga rohkem kui võitlusseltsimehe. Kuid need olid ajad, mis lakkamatult riisusid sinu kõrvalt kaasvõitlejaid.

Vaenlasele tuli kätte maksta, tuli tugevdada organisatsiooni, tuli töötada veelgi hoogsamalt. Mida kiiremini õnnestub võtta kodanluselt võim, seda vähem on ohvreid.

Selle nimel hakkas ta oma teadmisi täiendama. Ta luges piinliku hoolega läbi illegaalsed ajalehed, Leningradis ilmunud brošüürid ja raamatud ning ajakirja numbrid, mis saabusid tihtigi lünklikult ja alati väiksearvuliselt. Marksismi teooriat omandades püüdis ta selle valgusel analüüsida ümbritsevat ja kasutada seda praktilises parteitöös.

Põhiliste probleemide lahendamisele aitas tunduvalt kaasa EKP 1926. aasta novembrikonverents oma otsustega. Seal rõhutati vajadust laiendada parteiorganisatsiooni, tugevdada partei mõju töörahva hulgas, võidelda otsustavalt igasuguste tagurlike kavatsuste vastu, osutada kestvalt tähelepanu sõja-, eriti aga agressiooniohule Nõukogude Liidu vastu. Suusõnaline agitatsioonitöö aitas tunduvalt kaasa Saaremaa parteiorganisatsiooni märgatavale kasvule. Juurde tuli uusi seltsimehi, eriti noori, kellele teooriaküsimused olid omaette probleemiks. Pealegi seadis elu üles jooksvaid, lahendamist ootavaid ülesandeid. Suhtumises ühte kui teise küsimusse ei tohtinud esineda arusaamatusi ja erinevaid seisukohti. Vilunud seltsimeeste rakendamine tööks algajatega sidus neid liialt, nende sage-

dased ringiliikumised võisid äratada kaitsepolitsei agentide tähelepanu.

Koostati vähese olemasoleva kirjanduse käest kätte käimise kindel kord. Tehti kohuseks, et iga parteiliige peab revolutsioonilise kirjandusega hoolsasti tutvuma.

Kui talle tehti ettepanek hakata kohapeal välja andma oma illegaalset ajalehte, näis see igati mõistlik, kuid takistusi oli palju.

«Meil pole ju trükikoda,» märkis ta neist esimese.

«Hakkame trükkima kummitähestikuga. Neid on müügil Kuressaare raamatukaupluses,» väitis mõtte algataja.

Arutati, kaaluti. Mitmed asjaolud sundisid teda ettevõttesse suhtuma skeptiliselt. See on ju ometi nii algeline! Ajalehe maht ja tiraaž jäävad väga piiratuks. Teoreetiliste küsimusteni niisuguse tehnika ja ruumi juures ei küüni.

Ent vanasõnagi ütleb: parem pool muna kui tühi koor. Oma ajaleht, kuigi mahult väike, lubab mõnegi jooksva küsimuse juures peatuda. Ta aktiviseerib parteilasi ja poolehoidjaid, keda saab rakendada lehe levitamisel, kui ka laiemaid rahvahulki. Ta lubab mõneski küsimuses valjemini kaasa rääkida. Otsustati jaatavalt.

«Saare Töölise» esimest (proovinumbrit) levitati 1928. a. vastu 20. detsembri ööd. See oli rea aastate kestel esimene taoline väljaastumine.

Ajaleht oli tõesti väikesemahuline. Kolme aasta jooksul ilmus kokku seitse «Saare Töölise» numbrit.

Ajalehes avaldatud materjalidest olid silmapaistvamad artiklid Saaremaa 1919. aasta ülestõusu kohta, üleskutsed IV Riigikogu ja maakonnanõukogude valimiste puhul, artiklid 1. mai ja rahvusvahelise sõjavastase päeva puhul.

Ajalehe esimene number tekitas kohalike võimumeeste hulgas tõsist hämmeldust. Seda leiti telefonipostidelt Kuressaareski, leiti hommikul postkontori kirjakastis ümbrikuis, õhtul aga lahtiselt. Väljalõige ajalehest saabus ka gümnaasiumi direktorile jõulukingituste hulgas.

Kaitsepolitsei töötas agaralt. Ülekuulamine järgnes ülekuulamisele, kuid tulemusteta.

Esimene «Saare Töölise» number tekitas Kuressaares veel omamoodi järellainetuse.

Keegi hakkas käsikirjaliselt vorpima «kommunistlikke» lendlehti ja neid tänaval postidele kleepima. Allkirjaks oli tavaliselt «Saaremaa kom. tööl. sektsioon». Kuigi

nende «lendlehtede» sisu midagi ei ütelnud, seostati neidki «kommunistlike väljaannetega» ja kaitsepolitsei tööpõld aina laienes.

«Saare Töölise» teine number ilmus juba poole suuremas formaadis, kuueleheküljelisena. Hiljem, kui suudeti soetada kirjutusmasin, paljundati paljusid artikleid «Kommunistist» ja mujalt, anti välja tähtpäevadega seotud lendlehti.

See oli omamoodi aktiivne tegutsemisperiood. Kuid niisugune tööhoog muutis erksaks ka kaitsepolitsei ja kogu politseiaparatuuri Saaremaal. Pandi kõik käiku, et tabada teda.

Kuni 1929. aasta 8. jaanuarini toimusid haarangud, läbiotsimised, ülekuulamised tulemusteta.

Nuhkidel ei õnnestunud ta radadele ühtegi lõksu seada. Kuid 8. jaanuari õhtul...

Kuidas see tol korral juhtus, sellest kirjutas ta ise «Saare Töölise» teises numbris. Mitte sensatsiooniks, vaid selleks, et hajutada kodanluse poolt fabritseeritavaid väljamõeldisi. Pealkirja all «Minu tabamis- ja tapmiskatsest» jutustas ta sellest sündmusest nii:

«Oli 8. jaanuar: vaikne, selge, külm ja lumine talveöö. Kell võis olla pool kümme, kui Reina asundusse Aava tallu jõudsin, et oma varem siia jäänud jalgratast ära viia. Julgesti, paha aimamata läksin elumajast (mille toad olid pimedad) ja esikojast mööda. Jõudes viimasest vaevalt 10 m elumaja läheduses oleva väikese aidamaja poole astuda, kui äkki kostis minu selja tagant revolvripauk ja hüüe: «Käed üles!» Et tagasi vaadates ei näinud ma kedagi, siis juhtisin sammud kohe õuevärava poole. Seda nähes kargas omast peiduurkast — esikojast — politseimundris mees välja ja avas minu peale revolvritule. Vastasin omalt poolt 3 pauguga. Vaenlane kukkus ja mina põgenesin. Jõudsin juba kaugele, kui kuulsin sündmuskohast kiireid revolvri- ja püssipaukusid ning komandohüüdu: «Tsep, ahelikku!» Nüüd oli kindel, et sündmuskohal on «tabajaid» õige palju ja et minule alatakse klaperjahti. Saapad olin sunnitud jalast heitma seepärast, et lumi nende all liiga krigises. Raske kirjanduse ja palitu üheskandmise tõttu ei jaksanud ma neid kaasa vedada. Teel sain sokkidele paremad jalavarjud otsa, millega edasi jooksin, puutudes tagaajajatega paar korda veel kokku — kord möödusid nad minust ja kord hiilisin mina

mööda neist, kuni jõudsin kohale, kust kogu järgmiste päevade klaperjahti jälgida võisin.»

Jaht temale oli tõesti erakordne. Kaheksa valla kaitseliitlased mobiliseeriti nädalaiks. Tõkestati teed, võeti valve alla kahtlased majad, toimetati läbiotsimisi. Nii päevad ja ööd vahetpidamata.

Kuid ta ainult ei jälginud neid sündmusi. Ta valmistas ette «Saare Tööline» uut numbrit ja seda konspiratiivkorteris, mis oli võetud pideva valve alla.

Too 1929. aasta tõi muidki mälestusväärseid sündmusi. Ajaleht ilmus 16. veebruaril, Saaremaa ülestõusu 10. aastapäeval. Järgmist numbrit levitati 1. maiks, lehe neljas number valmis suvekuudel, viies 1. augustiks, rahvusvahelise sõjavastase päeva tähistamiseks.

Niisugune aktiivsus oleks kahtlemata jätkunudki, kuid siis hakkas šapirograaf üles ütlema. Samal aastal õnnestus lõpuks osta kirjutusmasin. Sellest peale lasus väljaannete paljunduskoorem kirjutusmasinal.

Riigikogu valimised 1929. aasta kevadel. Sellest ajast pärinevad ebameeldivused, mis oluliselt pidurdasid parteitööd Saaremaal.

Partei andis juhendi toetada valimistel Eesti Tööliste Partei nimekirja. Kuid Saaremaal kandideerisid selles nimekirjas isikud, kes olid kas kohapeal tundmatud või kellest mõnigi oli revolutsioonilisest tegevusest ühel kui teisel põhjusel kõrvale jäänud. Kohapealt tehtud ettepanekud jättis Eesti Tööliste Partei juhtkond aga tähele panemata. Kuna tekkis kahtlus ka ühe kandidaadi ustavuses, otsustati ETP nimekirja Saaremaal mitte toetada.

«Saare Tööline» kutsus küll valimistest osavõtule, kuid soovitas valimiskastidesse lastavatele sedelitele märkida «Eestimaa Kommunistliku Partei poolt».

Sellest tulenes süüdistus separatismis.

Töö ja sündmused kiskusid kaasa, põrandaaluse tööga koos aktiviseerunud kaitsepolitsei tegevus tõstis omakorda üldist pinget. Süüdistusele pikemalt mõelda polnud aegagi.

Sama aasta kevadel areteeriti üks kommunistliku noorsooühingu aktiviste Koigi asunduses. Teda reetis ta oma onu, kes nägi noormehe käes «Saare Töölise» numbrit. Selgus, et too isik oli värvatud kaitsepolitseisse spetsiaalselt oma sugulase jälitamiseks. Niite edasi harutades jõuti ühe valimiseelse koosolekuni, kus esines Saaremaal hästi tuntud advokaat — sots ja Riigikogu liige.

Partei- ja komsomolitöö aktivistidele oli avalikel koosolekutel esinemine keelatud. Seda dikteeris konspiratsioon. Kuid alles kogemusteta ja tuline nooruk ei pidanud vastu, kui too sotsist oraator asus valimatult mustama Nõukogude Liitu. Omakorda ründas sotsi ka tema, paljastades sotside petlikku ja töörahvale kurikavalalt vaenulikku poliitikat.

Kokkupõrge lõppes sellega, et sotsist oraator märkis oma taskublokki oponendi nime.

«Artemon Allikas, nii-nii!» noogutas ta seejuures paljutähendavalt. Ja kohe asus tööle nooruki joodikust onu...

Allikas vabanes kautsjoni vastu kuni kohtuotsuseni ja, jäämata ootama pikemaajalist vanglakaristust, põgenes Eestist.

Partei tööle andis uut hoogu ja tõi ühtlasi paljudesse küsimustesse selgust EKP jaanuarikonverents, mille otsused jõudsid kohale küll alles kevadkuudel. Ühisrinde taktika, eriti aga maaküsimus, puudutasid neid probleeme, mida aeg ise oli lükanud teele lahendust ootama. Partei otsused maaküsimuses riivasid teravalt olukorda ka Saaremaal, kust leivamure sundis kaheksa kuni kümme tuhat inimest igal kevadel välja rändama. Kuressaare «orjaturg» oli valikult nii rikkalik, et ahvatles siia igal aastal mandri hallparuneid karjakaupa kokku.

Kõrgematele sõjaväelastele ja potipõllumeestele jagatud mõisasüdamed, pastoritele tagatud kirikumaad, igasugused «eriotstarbe» talud hoidsid arvukate maatameeste ja vähese maaga perekondade meeled ärevil. EKP jaanuarikonverents mõistis kodanluse taolise agraarpoliitika hukka. Nõue, et kehvikud saaksid protsenditut maaparanduslaenu, maksuta arstiabi, oli äärmiselt eluline ja puudutas paljusid tuhandeid Saaremaalgi. Sellel pinnal toimuski laialdane selgitus- ja agitatsioonitöö hulkade kaasatõmbamiseks aktiivsesse võitlusse kodanluse kukutamiseks.

Parteitöö tunduv elavnemine ja nurjunud katsed pidurdada seda käiku tema, Aleksander Ellami rivist väljalöömisega viisid kaitsepolitsei hoopis ootamatule võttele.

Ühel päeval teatas korteriandja: «Sinu vend on vangist lahti lastud. Tulnud koju.»

«Kuidas lahti lastud?» rabas teda teade.

«Ei tea. Vist anti armu,» põikas mees kõrvale.

Teade lõi temas kõik segi. Ta teadis hästi, kuidas suh-

tuti armuandmisse ja mida niisugune «arm» tegelikult tähendas. Asi oli seda üllatavam, et ei venna napid kirjad vanglast ega kohtumised sugulastega lubanud tekkida muljet, nagu oleks Johanis toimunud mingi murrang. Vastupidi. Ta oli endiselt lõbus-sarkastiline ja täis võitlusvaimu.

Ta pidi vennaga kohtuma ja kohe, et selgitada, milles on asi.

Kokkusaamine toimus veel samal ööl.

Venda polnud ta näinud ligi viis aastat. Viimase pildi temast säilitas ta Laimjala vallamajast, mil Johan jäi omaette lakke vaadates, käed pea alla õiendatud, seljatama põhkudele.

Nad olid Johaniga alati ühel meelel olnud, kuid eriti lähedaseks said pärast Antoni mõrvamist. Tihti oli tal piinlikult valus, mõeldes venna läbielamistele vanglas. Jällenägemine oleks nüüd pidanud olema rõõmus, kuid temas näris vimm.

Ta viivitas vastusirutatud kätt võtmast. Johanit lõi see nagu piitsahoop.

«Sa ei rõõmustagi?» tõmbus suunurkadesse iroonililiselt salvav muie. «Näed venda üle hulga aja ja ei taha kättki anda! Või on nüüd niimoodi moodis?»

«Sa enne räägi, mida see tähendab? Minu ja teiste seltsimeeste teada oleks sul tulnud teist sama palju aega veel linnameest mängida.»

«Ah nii on lood... Hea küll... Kuula siis juba kõik. Ma esindan kaitsepolitseid. Tulin sinuga läbirääkimisi pidama.»

«Hulluks oled läinud?»

«Ei, ja pole kavaski. Teen sulle ettepaneku kohe Saaremaalt ja Eestist lahkuda. Ilma pikemata ja täiesti rahumeeli.»

«Aga mis sina selle pealt teenid?»

«Vabaduse. Ja ainult sõnatoomise eest. Pikemaks aga seniajani kaubad puuduvad.»

Ta tunnistas Jussi ja mõtles, on see minu vend? On ta seesama Juss, ja terve mõistuse juures pealegi? Kas see pole üks neist painavatest unenägudest, mis nii lakkamatult kiusasid teda pärast vangilaagrist vabanemist?

Ei, see polnud unenägu. Ta sundis end rahulikuks ja kuulas venna ära. Selgus, et Johan on korduvalt välja

kutsutud kaitsepolitseiniku juurde, talle on tehtud ettepanek «õiendada pisike formaalsus» ja ta vabastatakse vanglast tingimusel, et katsub kokku saada tema, Aleksandriga, ja veenab teda Eestist lahkuma. Johan siis otsustanudki, et võtab ettepaneku vastu, kuid ainult selleks, et kohe ka ise lülituda illegaalsesse töösse.

«Ikkagi halvasti,» taunis ta venda.

Kuid pikkamööda ta rahunes. Mis siis! Tööd jätkub ja võib-olla pole needki päevad kaugel, kus Johanil tuleb uuesti näidata, kes ta on ja kelleks jääb.

«Kerge ei saa sul olema. Kaitsepolitsei ei toimetanud sind vanglast välja mitte ainult selleks, et saaksid minuga kokku ja paluksid mul lahkuda. Sind tahetakse ära kasutada ka kui sööta... Iga sinu sammu jälgivad mitmed silmapaarid. Kuid ülesanded saad vastutavad ja rasked, sellest ei tee ma saladust.»

«Noh, see on juba mehe...» pidi ütlema Johan, kuid parandas end kohe. «See on juba venna jutt. Minu pärast ära muretse, lao aga koorem selga.»

Ta laduski Johanile koorma. Nad kumbki ei suutnud teisiti, kuigi kumbki tundis teise pärast tihti piinavat muret.

Samasse aastasse ruumib meeldejäävaid sündmusi veelgi.

Ühel oktoobriõhtul teatati talle isikust, kes tahtvat temaga kohe kohtuda. Olevat illegaal Tallinnast.

Ta oli ennegi kohtunud illegaalsete tegelastega, kes sõitsid kohale pealinnast. Kord sai ta kokku lüheldase, taibuka ja aktiivse inimesega, kes jäi omaseks ja kellega ta oleks meelsasti tahtnud omada pikemat kontakti. Nagu hiljem selgus, oli see Voldemar Raekson. Nad kohtusid Orinõmme kadakasel karjamaal ja seekordnegi kohtumine oli määratud sinna. Egas viimaks Raekson tulnud taas siia?

Ei olnud Raekson. Oli talle võrdlemisi tuntud inimene. Alles aasta tagasi lähetas Saaremaa parteiorganisatsioon selle seltsimehe üle piiri.

«Amon? Sina juba tagasi!» imestas ta.

Tulnuk millegipärast ei jaganud jällenägemisrõõmu.

Jah, ta on tagasi ja eriülesandega. Ta tuli, et teda, Ellamit, välja vahetada. Organisatsioon tuleb üle anda. Ellamit oodatakse Tallinnas Illbüroos.

Miks? Kuidas nii järsku? Kas see pole äkki mingi pro-

vokatsioon? Kas Amon jõudiski ületada piiri või kes ta üldse võib olla?

Oli kümneid küsimusi, mis piinasid.

Muidugi, kui partei otsustas, et tal tuleb Saaremaalt lahkuda, on asi selge. Ta oli põranda all töötanud juba ligi viis aastat ja olekski nagu aeg hinge tõmmata. Ta teab, et tabamise korral pole pääsu ja tal pole mingit garantiid, et teda ei tabata ükskõik mis tunnil. Ta koguni hoiatab konspiratiivkorterite andjaid: «Arvestage, et juhul, kui mind avastatakse ja areteerima tullakse, läheb lahinguks . . .»

Isiklikku heaolu silmas pidades oleks lahkuda kerge, kuid talle lööb hinge midagi mõistatuslikult rasket. Miks see ootamatu korraldus tuli just nüüd, kui Saaremaa parteiorganisatsioon on jõudsalt kasvanud, kui ta töötab küllaltki energiliselt ja mis peaasi — kus ta on just täies kasvu- ning tööhoos? Ta tundis, et on jõudnud organisatsiooni justkui «sisse töötada», teda usaldati ja ta teadis omalt poolt, keda usaldada. Organisatsiooni sekretäri vahetamine võis märgatavalt pidurdada asjade senist käiku. Miks saabus Amon umbes samal ajal, mil tuli ta vendki vanglast ja kuidas võisid nad nii erinevalt poolt tulles tuua ühe ja sama ettepaneku?

Kõik keerles temas. Amon nagu mõistis seda ja lausus: «Meil tuleb mõni aeg koos töötada. Mulle on kohad-paigad alles tundmata. Sa näitad mulle ka konspiratiivkortereid kätte. Valmistu lahkumiseks!»

Tal tuli kõigepealt aega võita. Siis saab Illbüroo kaudu selgitada, milles on asi. Liigub kuuldusi, nagu oleks Illbürooski eri seisukohti. Ta ise on korduvalt väljendanud sidepidajaile, et Tallinn peaks suuremat aktiivsust ilmutama. Seal on ometi soodsam pind tegutsemiseks, on suuremad võimalused, paremini ettevalmistatud inimesed.

Ta nimetas Amonile mõne konspiratiivkorteri ja andis mõnede seltsimeeste aadressid. Kuid kõige aktiivsema osa jättis mainimata. Tuli vaadata, kuidas uustulnuk tööd alustab, mida ta endast kujutab.

«Aga kirjutusmasin ja šapirograaf? Need tuleb samuti üle anda,» käis uustulnuk peale.

«Jõuame ka nendega,» põikles ta.

Amon polnud rahul senise tööga. Organisatsioon olevat arvuliselt väike, tegutsevat tagasihoidlikult ja hoota. «Saare Tööline» peaks ilmuma sagedamini.

«Mis siis, las proovib, värsket jõudu on vaja,» mõtles ta, kuid hinge jäi kibedus, kuna ta kuulis seda teistelt, mitte aga Amonilt.

Ja veel üks tähelepanuväärne sündmus, mis langes 1929. aastasse. Ta sai uue ja kõigiti soodsa konspiratiivkorteri, kus võis muretult peatuda pikematki aega. Pererahvas polnud legaalsesse töölisliikumisse segatud, siia ei langenud vähimgi kahtlusevari. Majas oli noori: perepojad Orest ja Arseeni ja peretütar Lidia — kõik eluröömsad ja sümpaatsed. Peremees Aleksander oli vaikne ja korralik töömees, perenaine Elisaveta toimekas ja lõbusalt jutukas inimene. Kõik suhtusid temasse suure poolehoiu ning hoolitsusega. Ja teda ennast hakkas ikka rohkem ning rohkem tõmbama just see konspiratiivkorter. Peatused siin muutusid sagedasemateks ning pikaajalisemateks. Nüüd on ta seadnud end siia sisse juba korralikult. Lakas korstnajala taga on heinavirna ehitatud justkui väike omaette kamber. Siin on laud, on tool, küllaltki paksule heinakorrale, mis katab lage, sai asetatud midagi laudpõrandataolist. Kummitaldadega kingades võib sellel käia kuulmatult. Tal on isegi petrooleumilamp lauale seatud, saab lugeda ja kirjutada.

See on Säärelitele kuuluv Aadu talu Uuemõisa vallas Kapra külas. Siinsamas lähikonnas on teisigi konspiratiivkortereid.

Ta ei eelistanud ühte peatuspaika teisele, vaid rändas rahutult ringi. Öö, kaks, kõige enam 3—4 paigal, ja uude kohta. Nii tundus kindlam. Kuid taolisel ringiliikumisel varitsesid oma ohud. Tihti luurati teedel ja võis sattuda mõnele valvepostile.

Kord asutas ta minema teise piirkonda. Mantli all seljas kandis ta kirjanduspakki. Laskevalmis revolver surus küljele mantli parempoolses taskus. Tugev kantsik oli käepärast. Ta tavatses liikuda täielikus valmisolekus kähmluseks. Ei võinud ju tema kaitsevahendid viletsamad olla võmmi omadest.

Öö oli suvine, kuid pilves ja parasjagu pime. Ära sõitnud kümmekond kilomeetrit ja selja taha jätnud lagedad põllud kummalgi pool maanteed, hõigati äkki metsavõsa algul: «Seis! Kes te olete?» Üheaegselt haarati mõlemalt poolt rattasarvist. Tee sulgesid kolm erariides kaitseliitlast, kuid pintsakutel olid nahkrihmad ja püssid kõlkusid peos.

Rattalt maha astudes libises käsi mantlitasku. Ta ei tõmbagi seda sealt. Vajaduse korral võib tulistada läbi tasku.

«Kes ma olen? Kas te ei tunne?»

«Me tahame teada, kus te arvel olete?»

«Arvel olen ma polpolis.»

Pikem meestest, kes seni hoidis kramplikult ta rattasarvist, laskis käe langeda.

«Polpolis...» kogeles ta. «Andke andeks, me ei teadnud seda! Aga kästi ju kõik kinni pidada, kes teel liiguvad... Kuid siin pole siiamaani küll kedagi kahtlast isikut paistnud olevat.»

Mehed olid ilmses segaduses. Pidid nad just selle polpoli mehe otsa sattuma! Pealegi veel nii, et ära ei tundnud. Kuid linnamehi oli kohale sõitnud terve trobikond, jõuab neid kõiki nägupidi meelde jätta, veel enam pimedas ära tunda.

«Kus asub järgmine post?» nõudis ta nüüd, tundes oma uuest osast ilmset lõbu.

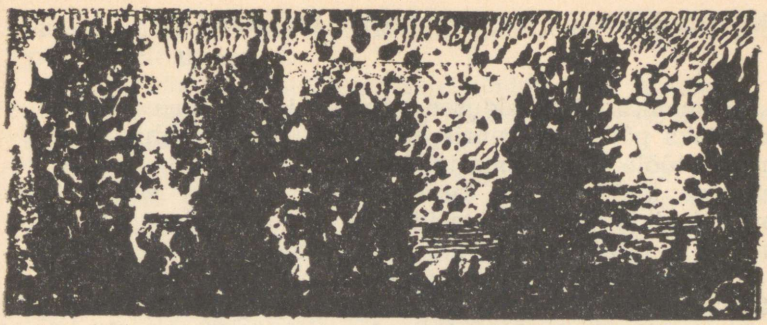
«Umbes kahe kilomeetri kaugusel siit. Meil on omavaheline side. Ka seal pole midagi kahtlast märgatud. Ehk lipsas jälle haarangust välja, see ju peenike sell. Pidi politseikomissari endaga tantsu vehkima,» hakkas üks kaitseliitlasist naerma, taskust paberossipakki koukides.

«Passige peale!» kiirustas ta minekule, et vältida tikutule valget. «Ja suitsutegemisega ärge mängige! Igasugused märguanded on keelatud. Või olete temaga omakandi mehi?»

«Ei ole, härra. Mis omakandi mehi me... Andke andeks!» toppis mees paberossikarbi taas tasku.

Aastate kestel oli juhtunud mõndagi, mõnigi kord olid kaitseliitlased sattunud temale või tema neile, ilma et oleks läinud kokkupõrkeks. Võib-olla tunti ta isegi ära, kuid kellelgi polnud isu sellest välja teha. Ja võib-olla just niisugused kokkupuuted andsidki põhjust juttudeks tantsimisest politseikomissariga, ringiuitamistest naise riietuses ja paljuks muuks kõmuliseks, mis rahvasuus ringi liikus.

Aadule enam-vähem paigaliseks jäädes vähenevad ka ohud, mis teedel varitsesid. Või hakkab ta vananema? Või on see hoopis midagi muud, mis teda selle taluga seob?

IV

AJAPIKENDUS

Hommikuudu hajus vastu tahtmist ja pikkamööda. Kohvist meeldivalt ergutatud, vaatas konstaabel aknasse ja arvestas, mitme tunni pärast ta lõunale jõuab. Kaprale pole teelint eriti pikk.

Udu... Õhtupoolikul pidi ta vallasekretärile külla minema. Ega ometi sajuks pööra?

Helises telefon. Kutsuti linnast, rääkis politseikomissari sekretär.

«Komissar tahtis teiega isiklikult kõnelda. Kuid ta läks just välja. Oodake kodus, ärge enne lahkuge, kui saate väljakutse!»

Konstaabel otsis viimase «Perekonnalehe» numbri. Ta oli harjunud taoliste korraldustega ja ka «Perekonnalehega» nende puhul.

Komissar ei tulnud tagasi. Ja tunnid venisid. Kas nad jõuavad veel vallasekretäri pool bridži mängida? Äkki ei tule täna Kaprale sõidust enam midagi välja?

Udu hajus vaevaliselt ja «Perekonnaleht» ohverdas lehekülje lehekülje järel ülemuse poolt tühjaks tehtud aja sisutuks täiteks.

Hommikused askeldused all vaikisid. Peremees Aleksander läks põllule, kambris hakkasid tasase ja ühtlase vurinaga tööle õmblusmasinad. Sügisel jätkus taas aega mõelda kleitidele ja talvemantlidki ootasid järge. Küla noorikud ja neiud ruttasid oma riidetükkidega masinate alla.

Usinad töötunnid köidavad õmblusõpilase tähelepanu ja tema, Aleksander, tunneb end lakas palju vabamalt. Kuid see ei tähenda hetkelistki endaunustust. Ei ainsatki kärarikkamat liigutust ega kõhatust tohi ta endale lubada. Nii on see olnud juba ligi üheksa aastat. Ja ta on sellega harjunud, sellesse pisiasjadeni sisse elanud. Raskused ei peitu hoopiski mitte niisuguses ranges endapiiramises. Ka mitte pidevas ohutundes. Sellegagi kohaneb, lõpuks see enam ei häirigi. Talle osutuvad talumatult raskeks aga Tallinna organisatsioonile langevad hoobid. Kolmekümnenda aasta talvel tapeti Johannes Jürna. Ja jälle toimusid ulatuslikud areteerimised, kohtuprotsess.

Millest olid need lüüasaamised tingitud? Ta küsis seda ka uuelt, Saaremaale saabunud illegaalilt.

«Provokaatorid,» kehitas see õlgu.

«Seal peab neist siis kubisema.»

«Mispärast kubisema? Aitab ühestki... Sina aga ära kuku paanikasse. Selles töös on ohvrid paratamatud. Suurema teoreetilise ettevalmistuse korral oskaksid sa neid asju endale paremini ette kujutada,» lisas Amon, kui märkas ta iroonilist ilmet.

Nad ei sobinud kuidagi. Uustulnuk rõhutas liialt oma üleolekut, oli liialt õpetlik ja enesekindel. Lahkhelid teravnesid. Nende omavaheline suhtlemine muutus pingelisemaks.

Eriti halvenes olukord pärast EKP aprillipleenumit, kui Amon hakkas Saaremaa organisatsiooni töös otsima parempoolset kallakut. Et neid meeleolusid hajutada, kutsus ta kokku kitsamaringilise nõupidamise. See toimus Väike-Rahula külas, Vassili Verlini saunas. Ta andis seal ülevaate Saaremaa organisatsiooni senisest tööst, Amon vestles Nõukogude Liidust. Koos oli küll ainult kuus seltsimeest, kuid pärast ettekandeid hargnenud sõnavõtud ja arutelu näitasid ilmekalt, et Saarema parteiorganisat-

siooni parempoolses kallakluses süüdistada võiksid vaid poliitiliselt pimedad.

Pärast nõupidamist omavahele jäädes ütles Amon:

«Katsu sa ainult pleenumi otsusele vastu astuda! Pleenumi otsused on kohustuslikud.»

«Aga kui meie olusid ei tunta ja kui meil on hoopis vastupidise nähtega tegemist? Ma leian, et enne pleenumit oleks tulnud olukorraga kohapeal tutvuda. Aga vähe sellest, et mõni seltsimees oleks kohal käinud, pleenumist ja pleenumi otsusest saime teada alles mõni kuu hiljem. Mis me tühja tuult peksame, me peame asjade tegelikule olukorrale näkku vaatama,» jäi ta endale kindlaks.

Amon urahtas vastuseks midagi taolist nagu Nõukogude Liidu kogemused ja partei peajoon, millest ei saa taganeda.

Nõupidamine ei vähendanud nende omavahelist pinget. Amon, nähtavasti veendunud, et tema ei pea õiget joont, hakkas tungivalt nõudma kogu organisatsiooni üleandmist. Kuid seltsimehed, keda Amon oli külastanud, pöördusid tema, Aleksandri poole:

«Miks uus organisaator nõuab meie elulugusid ja veel fotosid sinna juurde? Need võivad ju kaitsepolitseisse sattuda.»

Tekkis uus tüli.

«Sul pole organisatsiooni kohta mingit arvepidamist,» ründas Amon teda. «See on kurat teab mis korralagedus. Iga kommunisti kohta peab olema isiklik toimik.»

«Kellele sa neid korjad?» hammustas ta vastu. «Kaitsepolitseile või? Tea siis, et ma keelasin ära niisuguste dokumentide andmise ükskõik kellele. See siin pole mõni linnakomitee sealpool traataeda!»

Nii teravalt poleks tohtinud. Kuid nii juhmilt toimida poleks samuti tohtinud. Amon reageeris väitega, et tal, Ellamil, puuduvat vajalik teoreetiline ettevalmistus. Ja ta värisevat liialt kaitsepolitsei ees. Niisuguse hoiaku tõttu kannatavat parteitöö. Tema aga tahab hea seista, et arvepidamine korda saaks.

Midagi väga kibedat jäi nendest kohtumistest hinge. Ja ükskord ta ütles Amonile lausa välja:

«Leningradis käib eestlastest parteilaste vahel omavaheline sõda. Sa tõid selle vaimu ka siia. Selle asemel, et koos kodanlusele pihta panna, hõõrume omavahel.»

Poleks sedagi vaja olnud. Aga alati oled alles pärast tark.

Teda rõõmustas tõsiselt teade, et Illbüroo arutab Saaremaa parteiorganisatsiooni tööd. 1931. aasta veebruaris kuulatigi ära informatsioon selle kohta. Arutluse tulemusel vastuvõetud otsuses nõuti organisatsiooni ülesehitamist rakukeste süsteemil, rõhutati töö massiliseks muutmise ja organisatsiooni liikmete poliitilise teadlikkuse tõstmise vajadust. Kuid seal märgiti ka, et tuleb alustada võitlust nii parempoolse kallaku kui ka pahempoolsete vigade vastu.

Pahempoolsed vead — jah! Nad on olnud liiga endassetõmbunud, parteiorganisatsioon pole suutnud põrandaaluse töö suletud raamidest küllaldaselt välja murda legaalse töö põllule. Vähe on kasutatud haridus- ja spordiseltse, maanoorte ringe, kuigi sellel alal on siiski midagi ka tehtud. Kuid alustada otsustavat võitlust parempoolse kallakuga käis organisatsioonile ilmselt üle jõu, sest niisugust kallakut polnud olemas.

Ta laususki Amonile:

«Otsuse täitmiseks peame selle kallaku enne looma.»

«Kutsume konverentsi kokku. Siis selgub, kas on tarvis luua või on juba olemas,» heideti talle vastu.

Konverents tuli tingimata kokku kutsuda. Ta võttis eeltööd meelsasti endale. Ja korraga elustub mõttes kogu see pinge, mida tõi endaga konverentsiks valmistumine. Imeselgesti meenub üks õhtu. Ta ärkas heinte kergest sahinast lakas. See oli põgus tukastusuni eelmise magamata öö järel. Tabanud kiusatus andis kohe maad valvsale meeleerksusele. See sai aastaid kestnud põrandaaluse tööga harjumuseks. Ta võis une pühkida silmapilkselt nagu ka väsimuse ja olla lindergas.

Keegi lähenes talle pikkamööda. Siis aga kostis umbmäärane häälitsus ja teda haaranud pinge hajus niisama ruttu nagu tekkiski. Tema poole kobas pimedas teed korteriperenaine. Mitte see, kes peab nüüd tema eest hoolt. Too konspiratiivkorter asus hoopis teises vallas.

Perenaise valge kätte jäänud silmadele kergenduse pakkumiseks suunas ta kitsaks ahendatud taskulambi valguspilu tollele vastu. Ere, nooljas triip jooksis mööda halli põhupuru ja kinnitus siis tulija sama värvi jämedast lambavillast sukkadele ning tüssikangast lõigatud pätipealsetele. Perenaise samm muutus kiiremaks ja kindlamaks.

«Näe, ei leia sind siit põhuvirnade seest üleski mitte, mis siis veel tagaajajatest rääkida,» sosistas ta naljatuse, laskudes poolistuli tema ette. Perenaise ülekoormatud kätest libisesid põhuvirnale kauss keedukartulitega, teine silguga, leivaviilud, piimakruus ja paar kanamuna.

«Saad sa siin käsikaudu süüa? Muidu oleksid võinud rehetuppa tulla, aga va Kahvri Jüri tuli nagu tellimise peale ja läheb see siis enam ära. Kutsumata külaline öeldakse olevat nagu hammustaja koer. Käib ja piilub, haistab ning nuusib, kus ja millal ta sul hambad säärde ajab, ei seda tea. Seegi muudkui keerutab juttu, küll siit, küll teisest kandist ja ikka tuleb jälle sinu peale. Et Ellam käib ringi kord naise riides, kord nagu pika habemega harjusk. Mis inimesel südame peal, eks see suuski. Või see päris muidu ongi. Nuhkidele makstakse ju kinni nii need tühjad jõrutamised kui ka see uneaeg, mis ta teistelt riisumas käib.»

Perenaise hingetõmbel torkas ta vaheküsimuse:

«Kuidas sa siia? Kas ta ei märganud midagi?»

«Mis see ka märkab! Toidud toimetasin enne rehetuppa, kartsin, et ära jahtuvad. Nüüd ütlesin, et lähen korraks loomade sekka.»

Vähemalt ajutiselt tuli see konspiratiivkorter maha jätta. Ka eelmisel sügisel oli Kahvri Jüri tema korteripererahvale ligi kleepinud. Keskmistes aastates omapärane nahkne tüüp. Kehvik, kuid nende killast, kes ihu ning hingega püüavad homme rohkem saada kui täna. Hädaga pooleks ehitas tibatillukese sepikoja ja niisama väikese hollandi veski tüüpi tuuliku. Jahvatab lähikondsetele loomavilja, taob tõmbiks kulunud kirveterasid õhemaks, vorbib hobuseraudadele uusi näsasid. Mingitesse liitudesse ei kuulu, poliitikast seisis kõrval, kuid äkki muutus «kommunistiks» ning asus kohe sõprust looma Petku pererahvaga. Käib, istub poole ööni, heietab minneski veel oma pool tundi, ukselink peos. Kirub tihti kodanlikku korda, räägib riigipööretest, Ellamist.

See polnud tema tööpraktikas kaugeltki esimene konspiratiivkorteri läbipõlemise juhtum. Ja polnud ka viimane. Samuti mitte esimest korda ei sündinud see talle täiesti teadmatuil põhjusil. Polpolile jätkub pisimastki kahtlusest, et oma nina sügavamale toppida. Ta tunneb sageli, kuidas nähtamatud katsesarved temani jõuavad, teda puudutavad või ta vahetust lähedusest mööda libisevad.

Olgu kuidas on, ta otsustas veel samal päeval lahkuda sellest korterist, kuhu ta saabus alles hommikutundidel kindla kavatsusega peatuda siin konverentsini.

«Hästi. Ma lahkun siit täna öösel, niipea kui võimalik. Jälgige, et pärast külalise minekut oleks õhk puhas.»

Teatega, et õhk on puhas, tuldi väga hilja. Tema aga kiirustas, ees oli veel tähtis kohtumine, kohtumispaik aga asus kaugel ja kõrvalises kohas. Pealegi tuli sealt hommikuks jõuda uude konspiratiivkorterisse, mis asus hoopiski teises vallas ja mida ta oli hoidnud ootamatuste puhuks varuks.

Märtsikuu öö tinutas mõõduka külma abil päeval pehmeks sulanud maanteele jäist kirmetist. Teed kummaltki poolt palistavad raagus puud ei pakkunud tuule eest kaitset. Lakas veedetud päev koos öörõskusega sünnitas kergeid külmavärinaid. Kuid kui rattakummid hakkasid kruusakoorikusse raskelt teed rammima ja kogu jõuga tuli pedaalidele vajutada, kadus külmatunne.

Tee venis piinasünnitavalt pikkamööda. Tavaliselt jõudis ta kohtumispaigale varma, passis, kas õhk on puhas. Täna on aga hilinemine paratamatu.

Ta jõudis kohale tund aega pärast kokkulepitud aega, olles ette kindel kohtumise nurjumises. Peagi aga eraldus teeveerelt tume kogu ja kerkis eespool hallile maanteelindile.

See atleedivälimusega noormees oli Aleksander Lember.

«Jõudsid ära oodata,» rõõmustas ta Lemberi kätt surudes. «Tee oli kuradima sant, pealegi ei pääsenud ma õigel ajal tulema,» pidi ta vabandama.

«Kartsin, et sinuga on midagi juhtunud,» tunnistas kaaslane, suutmata hoida kergendusohet. «Minu ratas on siin põõsastikus,» viitas siis taamale, kus võis ohutumalt vestelda.

Suunduti põõsastiku poole.

«Noh, kuidas läks?» ei kärsinud ta kaaslase juttu ära oodata.

«Kehvasti,» otsis Lember istumispaika. Ta varjas kiusakat erutust halvasti.

«Kohtumist ei toimunud?»

«Sidemehega toimus. Teistega polnud mõtetki. Sidemees saatis mind tulistjalu tagasi.»

Teate katkendlikkus segas pildi saamist olukorrast. Ta armastas aga täpset ja loogilist juttu.

«Räägi rahulikult. Alusta tähtsamast ja tee kordamööda!» muutus ta hääl nõudlikuks.

«Rahulikult... Tallinnas käivad areteerimised. Sisse on lennanud põrandaaluseid. Olevat areteeritud mitukümmend inimest. Keegi põrandaalustest olevat polpoli agentide poolt tänaval maha lastud. Arvatakse, et noorte organisaator.»

Uudis oli rabav.

«Edasi,» nõudis ta.

«See on kõik. Midagi täpsemat ei teatud. Mind kästi kuuldu edasi anda ja hoiatada... Kes on provokaator, kui kaugele ulatuvad polpoli käes olevad niidid, polevat teada... Võib-olla ollakse meiegi organisatsioonil jälil. Sellepärast kästi rakendada äärmisi ettevaatusabinõusid, eriti sinul.»

«Kirjandust ei toonud?» vahetas ta teemat, püüdes varjata kärsitust.

«Ei. Sidemees oli kõik kõrvale toimetanud. Arvas, et ei kõlbagi kaasa võtta. Ütles, et kui temal on saba, võidakse mind rabada kergesti laevas. Kinnitas, et praegu on kõige tähtsam õigeaegne hoiatamine. Ja kamandas mind Tallinnast imekähku tagasi.»

«Olgu! Sina jää nüüd pärast Tallinna-reisi vaikseks. Hoia omadest eemale. Ma teatan teistelegi, et nad sinuga tegemist ei teeks. Muud asjad jäta minu hooleks,» lisas resoluutselt, kui märkas, et Lember tahab midagi vastu rääkida.

Nüüd ei tulnud kõrvaliste konspiratiivkorterite valikust midagi välja. Puruväsinuna ja higist läbimärjana jõudis ta koiduhämuks aktivisti juurde, kes just äsja sai kirjandust väljajagamiseks levitajatele. Lendlehed tuli kiiresti edasi toimetada, et võimalike areteerimiste puhul kapo ei satuks kogu tiraažile jaole.

Järgmiseks hommikuks viis metsavahe- ja rabatee ta inimese juurde, kes võttis kokku konverentsi materjale ja lõi otsuse projekti masinal ümber.

«Tee omal siin puhtaks,» andis ta lühikese korralduse, kui oli Tallinnast saadud informatsiooni edasi jutustanud.

Poiss kehitas arusaamatuses õlgu ja puhkes siis kiusakalt naerma.

«Kuidas ma saan puhtaks teha? Kõik on alles käsil ja pooleli. Kraamin kokku ja tööl on kriips peal. Või annad uue tähtpäeva?»

Uue tähtpäeva? Vaat, mis ta välja mõtles!

Teda häiris seltsimehe muretus, ja mitte esmakordselt. Nad töötasid koos aastaid, tundsid teineteist hästi, kuid ikka ei vabanenud ta tundest, et selles noorukis on palju kergemeelsust. Tal justkui puudus taju alalisest ohust. Konspiratiivses töös võrdub ohutunde nürinemine endatapuga. Mitu korda tegi ta sellest juttugi, viimati koguni tõsise etteheite näol.

«Mis sa siis minust tahad?» kaitses noormees end. «Et käiksin ringi õnnetu näoga, õhkaksin ja muretseksin? Kurat teab, kui kaua antakse aega noor olla ... Kahju on seda natukest ära kurvastada ...»

Ta püüdis tabada poisi pilku. Kas ei sädele seal jälle see pisut kerglane ja ühtlasi pilkav naerumuie, mis teda tihti sundis teravat, järsku tooni tarvitama. Sageli vastu tahtmist, nii et pärast oli endalgi piinlik.

Ta leidiski otsitava, kuid suutis seekord end vaos hoida. Päitsestussõnad ei sobinud praegusega kokku.

Tol korral ei võinud ta aimatagi, kuivõrd õigus oli kaaslasel. Neid rebisid paari kuu pärast elust ja tööst pikad, hallid, venivad vangla-aastad. Aga ta loodab neid kõiki veel näha, pigistada neil tänulikult kätt, töötada ja võidelda nendega koos.

Siis ei mõtelnud ta sellele. Siis oli tulipunktis konverentsi saatus.

Ta oli mõelnud esmajoones seltsimeeste hoiatamisele, konverentsiküsimus taandus hoopiski tagaplaanile. Julgeb ta sellega riskeerida nii ohtlikus olukorras?

Aga tohib ta üldsegi küsimust niimoodi asetada? Mis õigus on tal konverentsi edasi lükata või koguni ära jätta? Illbüroo otsus nõuab täitmist, organisatsiooni töö tuleb panna kindlatele jalgadele. Konverentsi ärajätmine tähendaks tõesti nahahoidmist, Amonil oleks õigus tulla taas etteheidetega.

Tähendab, ka sellel noormehel siin tuleb riskeerida. Selles peab talle õiguse andma.

Nagu taibates tema mõtteid, teeb kaaslane ettepaneku:

«Sa liigu veel täna öösel kusagile varjule. Tead isegi, et meie maja pole päris kindel. Kapo pole unustanud minu isa ... Samuti kohalikud Kaitseliidu tegelased. Hiljuti praalinud kompaniiülem, et tuleks see ühise väerinde mees ära noppida ... Need värgid siin aga jäta minu hooleks. Jõuan parajaks ajaks.»

Jälle on poisi silmis mingi väljakutse.

Kuid tal on õigus. Nooruki isa võttis aastaid osa revolutsioonilisest töölisliikumisest. Tal olid seljataga 1919. aasta Saaremaa ülestõusu päevad, sellele järgnenud legaalse töölisliikumise aastad. Polpolil olid temaga arved veel õiendamata.

«Aga kui sind nabitakse koos nende materjalidega? Mõistad sa, mida see tähendab?»

«Tahad hakata selgeks tegema? Räägi! Küllap ma püüan aru saada ka selle tähtsusest.»

Ta ei vasta, sest see ajab vihaseks. Kuid noormees tabab ta pilgu ja lisab kohe tõsinedes:

«Aga kus siis ohutum on? Loodame, et magavad sellegi korra maha... Mis valmib, selle peidan kohe, päris soojalt, masina alt... Isa teab kuhu, kui minuga peaks midagi juhtuma... Jääd nüüd rahule? Sina aga liigu varjule,» kordas taas.

«Varjule liikumise» all mõtles kaaslane mõnda täiesti kindlat konspiratiivkorterit. Nüüd oli tema kord lasta suunurkadesse põgus pilkemuie. Tollel noorukil puudus ettekujutus muredest, mis teda koormasid. Rida aktiviste vajas veel hoiatamist. Nendest ja nende kohal rippuva ohu suurusest teab ainult tema. Konverents... Selle läbiviimine niisugustes tingimustes nõudis erakordset konspiratsiooni, järelikult erakordset pingutust just temalt. Ta ei vastutanud ainult enda eest. Tuli kindlustada ohutus delegaatidele ja seda olukorras, kus vastasel on trumpe, millest temal pole aimugi.

«Tubli. Jätka tööd,» andis ta noormehele järele. «Kuid vaata mul ette, et alt ei vea!»

Seda poleks vaja olnud öelda. Konspiratsioonis oli noormees kogenud, pealegi võis pikne sisse lüüa sealt, kust seda osati kõige vähem karta.

Järgnesid pingerikkad päevad. «Kuradid,» kirus ta mõttes, tampides igal ööl kümneid kilomeetreid jalgrattapedaale, läbides metsa- ja sooteid: märg, väsinud, pooluneta, alatises ohus, iga hetk valmis kuuma pihku haarama käisesse peidetud laskevalmis revolvrit. «Kuradite» all mõtles ta polpoli, kes ei olnud ajakirjanduses küllalt operatiivne. Ometi vajas ta just nüüd Tallinna sündmustest pisutki ülevaadet, et aimata seal toimuva iseloomu ja ulatust.

Siis, ühel õhtul, sai ta «Päevalehe» numbri, kus oli teade

Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu illegaalse organisaatori Osvald Kivissoni tulistamisest Tallinnas Tatari tänava nurgal. Veel mõni aeg ja uus rabav teade «Nelli», see on Alviine Puusepa areteerimisest koos rea teistega. Märgiti, et «Nelli» tabati koguni päev enne Kivissoni.

See oli märtsi lõpul. Aprillis pidi toimuma Saaremaa, konspiratsiooni mõttes «Ääremaaks» nimetatud, parteiorganisatsiooni konverents. Oli polpol tema pihku sattunud niidid lõpuni kerinud? Või tähendas see alles suuremate ja põhjalikumate puistamiste algust?

Nagu näitasid hilisemad sündmused, osutusid kartused õigeks. Tallinnas algasid suuremad rüüstamised ja areteerimised alles 1931. aasta juunis, Saaremaal aga...

Kuid siis oli sinna veel aega. Sel ajal liikus Saaremaa parteiorganisatsiooni liikmete hulgas ringi Illbüroo paljundatud otsus sama organisatsiooni töö kohta. Üheaegselt arutati ka Saaremaa parteiorganisatsiooni konverentsi otsuse projekti. Iga kommunist pidi nende dokumentidega kursis olema, pidi nende kohta oma arvamise ütlema. Otsuse projektis tuli välja tulla oma ettepanekutega. Alles pärast seltsimeeste arvamuste summeerimist võis mõelda konverentsi kokkukutsumisele.

Tuli kõik teha, et kapol ei õnnestuks neile dokumentidele sattuda. Kummagagi tutvus mõnikümmend inimest. Oleks jätkunud mõnest ettevaatamatusest, dokumentide kaotamisest kellegi poolt, rääkimata juhusest, et kapol oleks õnnestunud organisatsiooni poetada provokaator, ja järgnevad sündmused ei lubaks konverentsile enam mõteldagi. Konverentsi ettevalmistamine ja läbiviimine oli ühtlasi organisatsiooni ridade puhtuse tuleprooviks.

Ta oleks pidanud neil päevil paigal püsima. Kuid suutmata veeretada teistele ohtlikke askeldusi, võttis ta ettevalmistuse pearaskuse endale, heideldes ringi nagu palavikus. Veel kaks korterit põles läbi. Ühel puhul lausunud peremees midagi purjuspäi, tõmmates endale kapo tähelepanu, teisest lahkus ta liiga õhtuvarul, teda oli naabrite poolt märgatud, kuigi mitte ära tuntud.

Lõpuks jäi lahendada delegaatide kohaletoomise probleem. Enne pidas ta aga tarvilikuks kohtuda vend Johaniga.

«Pärast Lauristini areteerimist...» alustas Johan, kuid ta ei lasknud venda jätkata.

«Tean. Pärast Lauristini areteerimist hoitakse sul silma

kõvasti peal. Nad arvavad kindlasti, et sinagi ei pugenud põõsasse. Soovitan sul vaguram olla. Ei kellegi poole, ei kellegagi tegu! Meie omad jätavad sind samuti rahule.»

Johani protestikatse lõikas ta järsult läbi: «Aitab! Sellest me enam ei räägi. Oled reservi arvatud kuni konverentsini. Lauristini sissekukkumine pani nuhid endistele poliitilistele vangidele uue hooga jahti pidama... Veel enam on nad valvel sinu pärast. Sinu kaudu loodetakse avastada nii mind kui ka kogu meie organisatsiooni. Mõistad siis, et kui miski saab neid meie toimetuste suhtes kõige magusamini ninapidi vedada, siis on see just sinu tallevagasus. Nad usuvad, et Tallinna sündmused kiskusid meid krampi. Selle arvamuse kinnituseks jätsime ka kirjanduse levitamise enne konverentsi. Sellega lööme pärast.»

Muud ei saanud sel korral kaitsepolitsei sepitsustele vastu seada. Hilisemad sündmused tõendasid, et nii oli õige. Töö jätkus «korrus sügavamal».

Samal ööl kohtus ta ka noorteaktivisti Aleksander Kuuliga.

«Delegaatide kohaletoimetamine jääb meie kahe hooleks,» selgitas ta nimekaimule, kes seadis oma ratast vastu kabeliseina. Nad kohtusid taas surnuaias, kus oli öötundidel kõige vaiksem ja ohutum.

«Kõige riskantsem on noorteorganisatsiooni sekretäri kohaletoimetamine. Illbüroo resolutsioon ja meie otsuse läbitöötamise materjalid on tema käes. Ka lõplikus redaktsioonis valminud otsuse projekt. Sõita tuleb läbi mitme küla ja üle lageda Süldessoo. Pealegi on ta võetud erilise valve alla. Võite puhtalt miini lennata.»

Kuul kuulas teda tähelepanelikult ja vaikis. Ta teadis, et kaaslane otsis küsimusele omapoolset lahendust.

«Kas me ei korraldaks asja nii,» jätkas ta, «et materjalid võtad sina oma hoolde. Tema sõidab sinu sabas, nii meetri sajase vahemaaga. Sinu ümber peaks õhk momendil kõige puhtam olema. Kui sekretär teel kinni rabatakse, võivad nuhid suu puhtaks pühkida. Tema kohta puuduks kompromiteeriv materjal, meie dokumendid aga oleksid päästetud.»

«Selge,» noogutas Kuul. «Ma pean sinna minema ja sealt tulema, et ükski hingeline seda ei märka. Aga kas poleks parem kutsuda sekretär kohtamisele posti teel?»

«Taolised kutsed praegu ei kõlba, praegu mitte, kui

konspiratiivsed need ka poleks. Sul tuleb isiklikult minna, päise päeva ajal.»

Talle, Aleksandrile, muutus ringiliikumine üha raskemaks ja ohtlikumaks. Tihti sattus ka Kaitseliidu patrullidele, rataski hakkas üles ütlema: mitmed tõrked ähvardasid jätta teele päevavalge küüsi. Tol töölisliikumisele taas väga raskel kevadel muutus kapo tegevus ka Saaremaal intensiivsemaks. Ja ometi jõuti konverentsini. Kõigest hoolimata ja kõige kiuste.

Ettenähtud õhtuks saabusid delegaadid. Nad tulid ükshaaval. Saatjaks kas tema või Aleksander Kuul. Ettenägematute takistuste tõttu jäid kohale toomata ainult kolm delegaati.

Saaremaa parteiorganisatsiooni esimene ajalooline konverents toimus ikkagi!

Ta avas konverentsi. Delegaatidele esimesi tervitussõnu lausudes tundis ta, kuidas möödunud päevade pinge andis äkki maad suurele sisemisele rahulolule ja siirale rõõmutundele. Parteiorganisatsioon pidas vastu raskele proovile, see tõestas ta ridade puhtust, monoliitsust, teovõimekust ja kartmatust. Parteikonverents viidi läbi Eestimaa parteiorganisatsioonile väga raskel momendil, mil suur ja tundmatu oht rippus musta äikesepilvena ka «Ääremaa» parteiorganisatsiooni kohal.

Nõrk lambituli võbises saunapalkide tahmastel põskedel, andes neile marmorse läike. See helkles vastu delegaatide nägudelt, kuhu aja karmus ja momendi tõsidus ning ühtlasi pidulikkus vajutasid oma jälje.

Väljas passisid erksad kõrvad öö hiirvaikust, et tagada kitsasse saunahoonesse kogunenuile ohutus. Oli aprilliöö, täis kevade suuri aimusi ning lootusi, vete värsket tunglemisrõõmu, mis uhtusid ärkavalt maalt viimaseid talvemärke.

Konverentsi päevakord oli pikk. Ettekandega praegusest üldmajanduslikust ja poliitilisest olukorrast esines Mihhail Amon. Tema esitas aruande Saaremaa parteiorganisatsiooni tööst. Näitas, kuidas parteiorganisatsiooni read kasvasid eriti aastail 1927 ja 1928, kuidas parteiorganisatsioon koos noorte organisatsiooniga asus välja andma oma häälekandjat «Saare Tööline» ja kuidas seda ja teisi väljaandeid levitati, kuidas hoolitses organisatsioon oma liikmete teoreetiliste teadmiste tõstmise eest ja missuguseid raskusi tuli ületada — kõigest sellest tuli süda tühjaks kõnelda.

Konverents tunnistas aruande õigeks ja kiitis heaks. Kiitis heaks ka selle, et parempoolne kallaklus on organisatsiooni puutumata jätnud, kuid võidelda tuleb hoopis pahempoolsete vigadega. Resolutsiooni niisugune sõnastus oli vastuolus kõrgemalt poolt tulnud otsustega, kuid delegaadid asusid üksmeelsel seisukohal ja toetasid teda selles küsimuses energiliselt.

Konverentsi läbiviimine tundus talle ühe kokkuvõtva etapina. See oli kokkuvõte kõigest, mis oli jäänud seljataha. Konverents planeeris töö järgnevateks aastateks. Kui kaua tuleb veel töötada niimoodi?

Pärast konverentsi teravnes ta vahekord Amoniga veelgi. Amonile ei meeldinud nii mõnigi lahendus.

«Nüüd annad töö üle ja lähed kohe Tallinna. Seal näed, mis sinust saab,» teatas ta kategooriliselt.

Tallinnasse mineku nõuet ajal, mil pealinnas käisid parajasti areteerimised, pidas ta algul lihtsalt seltsimehe kogenematuseks konspiratsioonis. Nii ta ka ütles.

«Sa ei julge?» jäi uustulnuk talle otsa sihtima.

Ta pigistas hambad kokku.

«Ehk ei ütelnud ma sulle kõike,» lausus siis lõikavalt. «Võtan seda kui provokatsiooni.»

Nad läksid lõplikult tülli.

«Sa töötad koos kondiloopijatega,» paiskas Amon talle näkku. See oli vihje Johanile, ta vennale. See oli vihje ka Vassili Möldrile, kes vabanes vanglast samuti enne tähtaega ja hakkas uuesti jõudumööda kaasa aitama. Või koguni Vassili Möldri tütrele Klafiirale, kes aktivistina pidi vastutama ka isa eest.

«Sa ei arvesta üldse millegagi. Te teenite raha kaastööga kodanlikele ajalehtedele, segate sellega jälgi. Te roomate igasugustesse seltsidesse, ajate maanoorte ringide värki... Sa ei anna endale üldse aru, mis organisatsiooniga sünnib...» paisati talle süüdistusi näkku.

«Aga mida oled sa ise teinud? Saab juba kaks aastat siinpool oldud?» haaras teda kihk. «Ei ühtegi lendlehte, ei organisatsiooni kasvu. Sa ainult süüdistad, virised ja otsid vigu. Minulgi hakkavad viimaks tekkima kahtlused...»

«Sellepärast sa ei teatanudki mulle varem konverentsi aega ja kohta? Ei lasknud mind ettevalmistusest osa võtta? Ja ajasid kokku inimesed, kes raiusid seda järele, mida sina ees!»

Raske oli tagantjärele mõtelda kõigele sellele ja järg-

nevale. Nende koostöö katkes. Algul tekkinud vastastikustest süüdistustest said kahtlustused, tekkis omavaheline võitlus, kus võitjaks tuli Amon.

Temaga katkestati hiljem kõik sidemed. Parteiliikmeid koguni hoiatati tema eest...

Lahkuda Saaremaalt niisugustes tingimustes ei pidanud ta võimalikuks. Ta otsustas jääda. Jääda ja võidelda lõpuni.

Võib-olla oleks tal tulnud organisatsioon kohe üle anda, kui tuli kohale uus organisaator? Kuid midagi hakkas vastu. Ta vajas aega selle mõttega harjumiseks. Ja see aeg, mis möödus, viis asja teravate konfliktideni. Tagantjärele ei suuda ta Amoni isegi hukka mõista. See vaagis kogu senist tööd kirjatähe valgel, taipamata, et olud ja tingimused siin tihti hoopiski uusi lahendusteid nõudsid.

Halvem oli muidugi see, et uus organisaator ei olnud illegaalseks tööks just päris kohane. Ta polnud arg, kuid ta lähenemisviis inimestele ei võitnud poolehoidu ega usaldust. Oli hooplemist, iselaadi kerglust ja pinnalisust. Nende tüli haripunktil kahtlustas ta Amonit koguni provokaatorluses. Nüüd on seda raske uskuda, veel enam, ta on oma eksituses veendunud. Kuid asjaolusid niisugune endapihtimus ei muuda.

Sellest peale, mil ta jättis Aadu talu endale peamiseks konspiratiivkorteriks, võimaldus tal sagedamini kokku puutuda vennaga. Lahkhelisid Amoniga ta venna eest ei varjanud.

«Sa tunned «Pao poissi»,» küsis ta kord Johanilt, nimetades uut organisaatorit ta hüüdnime järgi. «Anda talle organisatsioon üle?»

Johan vaatas talle mõtlikult ja ei vastanud.

«Noh?»

«Küsid sa seda minu pärast? Kardad, et kapo võib mind uuesti nabida, kui märkab, et sa ei ole ikka veel lahkunud? Minu pärast pole tarvis.»

«Küsin organisatsiooni pärast.»

Taas vaikis vend. Siis lausus pikkamisi:

«Organisatsiooni pärast ei tohi samuti.»

Rohkem nad sellel teemal ei rääkinud.

Pärast konverentsi lõi Johan organisatsiooni tööle hoogsalt kaasa. 1931. aasta suvi kujunes neile üldse üheks töörohkemaks. Juuli lõpul ja augusti algul tuldi välja kahe lendlehega: üks Eesti ja Läti ühiste mereväemanöövrite

puhuks, teine rahvusvahelise sõjavastase päeva tähistamiseks.

Mereväemanöövrite üks tugipunkte oli Kuivastu sadam. Lendlehed said viidud otse sinna. Selle väga riskantse ja julge operatsiooni eest vastutas Johan.

«Võtad endale?» küsis ta, kui oli venda tutvustanud oma plaaniga. «Arvesta, et seal on pidev patrulleerimine, sadamal hoitakse kõvasti silma peal.»

««Lembitule» pole tarvis viia?» heitis Johan vastu. Samas aga tähendas tõsiselt: «Lendlehed viime kohale, aga päeval peaks kedagi saatma luurele. Teeks selgeks, kui tugevasti on sadam valve alla võetud ja missugune osa on valveteenistuses pandud Kaitseliidule. Siis ei kobaks öösel pimesi.»

Päeval käis «luurel» Aleksander Kuul. Ta terase pilgu eest ei jäänud midagi varjatuks. Õhtuvarul sai ta juba uue ülesande — kohale tuli tuua vahepeal valminud lendlehed ja öösel läks ta koos Johan Ellami ning Aleksander Lemberiga lendlehti levitama...

Tallinnas jõudsid vahepeal areteerimised lõpule. Need kinnitasid veel kord, et tegu oli provokatsioonide või reetmistega, mille tõttu nuhkidel õnnestus hoop anda otse parteiorganisatsiooni südamikku.

Tallinnast polnud kirjanduse osas enam midagi loota. Kogu tähelepanu tuli koondada oma jõududele.

Suve- ja sügiskuudel ei saanud kirjutusmasin armu. Paljundati artikleid «Kommunisti» varem ilmunud numbritest, «Klassivõitlusest» ja mujalt. Need käisid käest kätte ja kuna valik oli pandud teoreetilistele artiklitele, siis aitas see tõsta uute liikmete poliitilisi teadmisi.

Näis, et Tallinna organisatsiooni tabanud hoop möödub seekordki Saaremaad puudutamata.

...See oli sama aasta novembris. Ilm oli harukordselt ilus, tuuletu ja vaikne. Tal oli õhtul kohtumine. Siitsamast üle põldude tuli minna väikese asunikumajani.

Öö oli selge, külmetas. Ta astus ettevaatlikult mööda põllupeenart. Seal, kus lõppesid Kapra küla põllud ja algasid Koigi asunduse omad, tõmbas kiviaed sirge joone. Üksikud, nüüd juba raagus põõsapuhmad joonistasid selgeid luuatuuste taevafoonile.

Ühe niisuguse varjust astus ootamatult välja suur ja tüse mehekogu. Ta ei jõudnud enam kõrvale põigata. Käsi haaras mantlitaskus tugevalt revolvripära.

Mees seisis sambana, rinnutsi tema poole. Ka tema ei liikunud paigast. Siis aga viibati käega.

«Tule siia, lage pealt ära!» kutsuti sumbutatud hääli.

«Mihkel! Mis sa siin põllul passid?» tundis ta nüüd mehe ära. «Ma pidin ju sinu juurde tulema.»

«Istu. Siia vare varju. Siin on kindlam kui minu pool.»

Ta ei mõistnud ikka veel. Kust teadis Mihkel teda just siin oodata?

«Kuidas sa just siia?»

«Käid ju siitkaudu. Naise panin passima teise tee äärde.»

Mees rääkis napisõnaliselt nagu ikka.

Nad istusid kõrvuti põõsa ja kivihunniku varju. Kummalegi poole ulatuvad põlluväljad ahenesid taamal ööpimeduses.

«Ei tahtnud, et sa meile tuled. Kirjanduse, näe, panin kokku ja tõin sulle,» haaras Mihkel põuest ajalehepaberisse mässitud paki ja ulatas selle talle. «Nüüd peab ju elumajade juures puhtaks tegema.»

Ta ei mõistnud ikka veel midagi.

«Miks sul siis sellega äkki nii kiire?»

«Kuidas? Kas sa siis ei teagi veel?»

Midagi haaras ja rusus järsku rinnus. Ta ei teadnud, ta äkki aimas, kartis ja ei oleks tahtnud uskuda.

«Lemberid viidi ära. Vassili Verlin, Kuul. Ja vist Johan ka.»

Nad vaikisid, tundus, et väga pikka aega.

«Millal?»

«Täna sain teada. Jõudsin paari seltsimeest veel hoiatada. Arvasin, et sinagi juba tead...»

Nii tuli see raske sõnum ootamatult järsku, nagu leidsid aset kõik need lugematud traagilised sündmused, mis saatsid lakkamatult revolutsioonilise töölisliikumise tegelasi.

Areteerimise üksikasjadest kuulis ta pärastpoole, tükkhaaval, kuid täit selgust ta sellest loost ei saanudki.

Tookord arvas ta nii: areteerimistega Tallinnas ei või neil olla seost. Nii palju poleks siin hilinetud. Kohapeal aga midagi ei juhtunud, mis oleks vangistamisi põhjustanud. Järelikult — reetmine. Aga kes?

Jälle kuhjusid ta kahtlustused «Pao poisile», Mihhail Amonile.

Süüdistus oli ränk, nüüd mõistab ta seda. Kuid veel rängem ootas teda ees.

«Uus organisaator hoiatab sinu eest,» teatas talle ühel kohtumisel üks seltsimehi. «Sina olevat Kuuli ja Lemberid ning Verlini mänginud kapo kätte.»

Mees paiskas need sõnad nagu süüdistuse talle näkku. Millegipärast jättis ainult Johani nimetamata...

Tükk aega ta vaikis, hoop oli nii raske. Tuli tahtmine jalapealt ringi keerata ja lahkuda sõnagi lausumata. Kuid kaaslane tunnistas talle sama tummalt otsa vaadata.

«Aga miks ma «Pao poisi» sealt välja jätsin? Et ta saaks minu eest hoiatada?» küsis siis pikkamööda.

Mehel langes midagi nagu südamelt. Ta lõi käega ja pidas tarvilikuks lausuda justkui lohutuseks:

«Muidugi on see loba. Seda ei usu keegi.»

««Pao poisiga» pole vaja sul mingit tegu teha,» hakkas temas nüüd äkki keerama. «Kui keegi on provokaator, siis just tema. Ta teadis neist kõigist, kes nüüd tabati, tahtis neid tõmmata organisatsioonist oma poolele...»

Pikka aega kogunenud kibedus voolas ta hingelt. Siitpeale tõmbasid nad «Pao poisiga» organisatsioonis raudkindlad piirid. Üks hoiatas teise eest. Üks oli veendunud teise reetlikkuses.

Loomulikult jäi «Pao poisile» tühine vähemus. Paljudest parteiliikmetest ei saanud ta teadagi. Töö kulges kahes liinis.

Viimased areteerimised tabasid teda aga raskelt. Areteeritute hulgas olid ta lähedased võitluskaaslased, seal oli taas vend Johan, kes sai väljas olla vaevalt kaks aastat.

Kogu ta kahtluste raskus langes «Pao poisile». Ja selles vimmas küpses temas murdumatu otsus: organisatsiooni «Pao poisile» ta üle ei anna! Kui ei leidu kedagi teist, kes teda asendaks, võitleb ta lõpuni, olgu see missugune tahes.

Järgmisel, 1932. aastal, läks taas korda levitada lendlehti. Riigikogu valimiskampaania ajal sai palju ära teha. Valimisnimekirjas figureerisid inimesed, kes nii või teisiti olid seotud töölisliikumisega. Osa neist võttis koguni aktiivselt osa illegaalsest tööst.

Ta koostas avaliku üleskutse hääletada pahempoolsete tööliste ja kehvikute kandidaatide poolt. Kuressaares lepiti kokku trükikojaga, kes pidi üleskutse ära trükkima.

Kuid üleskutse vajas hoolikat redigeerimist. Ta kaalus kaua, kellelt abi otsida.

Otsustati pöörduda Aleksander Ingalti poole, kes elas Kärlas.

Aleksander Ingalti elutee osutus keerukaks. Võidelnud Punaarmee ohvitserina mitmel rindel valgete ja interventide vastu, opteerus ta kodusõja lõpul Eestisse. Algul asunik, hiljem Kuressaares ilmuva sotside lehe «Rahva Hääl» toimetaja, tõmbas ta endale laiema üldsuse tähelepanu. Toimetuses tekkisid Ingaltil sotside parteiliidritega arusaamatused. Ingalt ei talunud sotside laimu Nõukogude Liidu aadressil, ei leppinud sotside kahepaikse poliitikaga ja püüdis ajalehes märksa radikaalsemat liini pidada. Tagajärjeks oli, et Ingalt oli sunnitud toimetusest lahkuma.

Valik osutus õigeks. Ingalt andis lendlehele viimase lihvi ja see võis trükikotta minna. Kui aga esimesed lendlehepakid temani jõudsid, leidis ta, et tsensuur oli palju maha kraapinud.

Eduard Kitt, kes teksti Ingaltile viis, jutustas:

«Luges läbi ja tunnistas mind natuke. Siis aga ütles: «Teeme ära, kuid mitte üks sõna kusagil, et mina siin mängus olen!» Tulin sealt nii ära, et ta ei küsinudki, kes ma olen.»

«Aga oleks sa provokaator olnud? Teda peetakse ju pärast toimetajakohalt minema ajamist teravalt silmas.»

«Minus ta ei kahelnud. Ikkagi vana Punaarmee ohvitser, tunneb inimesi,» arvas Kitt.

Siis ta ei aimanudki, et mõne kuu pärast paigutab ta ka Kiti provokaatorite nimekirja . . .

Oli hilissügisene kottpime öö. Siitsamast Kapra Aadult läks ta õhtul jalgrattaga välja. Kohtumispaik oli Laimjalas, Käo karjamaal. Kitt pidi kokkusaamisele tooma inimese, kes hakkas viimasel ajal aktiivselt illegaalsele töölisliikumisele kaasa aitama. Too tegi läbi mitmed proovid ja kujunes peagi Kitile kaunis lähedaseks abiliseks.

Nad kohtusid teel.

Uustulnuk osutus vaikivaks ja talle tundus, et pisut närviliseks noormeheks. Kitt vestles see-eest elavalt.

«Lähme teelt kõrvale,» tegi ta ettepaneku ja suunas oma jalgratta karjamaale.

Madalad kadakad sirutasid jässakaid oksi üle kivikühmude. Astuda tuli ettevaatlikult ja kobades. Tema ees, järel Riim, kellega toimus esmane kohtumine, ja lõpuks Eduard Kitt. Mõlemad kippusid maha jääma, tagasi vaa-

dates ta rohkem aimas nende kontuure kui nägi. Veel veidi, siis on nad maanteest küllalt kaugel ja võivad põõsaste vahel istet võtta.

Ta aeglustas sammu, kadakaoks mässis end rattakodaratesse. Just sel momendil kõlas revolvripauk tema selja taga. Sündmus vajutus imeselgesti mällu. Pauk, tulesähvatus ja tuim löök jalga toimusid samal momendil, mil ta pikali heitis. Teine ja kolmas lask, mis järgnesid, teda ei riivanud.

Tulistati selja tagant.

Tal polnud vaja relva taskust kobada. Revolver oli tal sõidu ajal alati laskevalmilt käises. Ta vastas lasuga suunas, kus kuulis jooksmist. Tulistas korra, kaks ja, ajades end põlvedele, raiskas veelgi paar padrunit.

Jooksumüdin, kukkumine, taas jooks.

Ta oli põlvili, jalg lõi märjaks, kuul oli tunginud reide. Kõik, mis sündis ta ümber, kujutas endast sel silmapilgul lahendamatut mõistatust: kes tulistas, kes jooksis, kus on Kitt ja Riim? On see haarang? On ta sisse piiratud? Kui palju võib siin olla tabajaid?

Ta ootas hetke, kuulatas. Oli täiesti vaikne. Pime ja vaikne. Pole midagi näha ega kuulda. Laadis siis kiirustamata revolvri.

Jaksab ta käia?

Ajas end pikkamisi püsti. Toetada jalale oli valus, kuid ta tegi sammu, teise. Siis meenus, et tuleb takistada verejooksu. Ta nööpis lahti mantli ja pintsaku ning rebis särgist tugeva siilu, millega sidus jala ülevaltpoolt kuulihaava... Rohkemaks ei olnud aega. Igal juhul tuli siit kiiresti, nii kiiresti kui see tema olukorras võimalikuks osutus, kaduda.

Hambaid kokku surudes lükkas ta ratast maantee poole. Kõik ta meeled kompasid ööd ja pimedust, olid valvel ning reageerimiserksad.

Kuid öö vaikis endiselt.

Maantee veerel ta seisatas. Püüdis aimata ette ja taha. Põgeneda ta enam ei jaksa. Kui siin on luure, kui siia on toodud tabajaid rohkemaarvuliselt, tuleb tal võitlus vastu võtta samas paigas, madalas maanteekraavis, mille kaitsele pole suurt loota.

Ta lükkas ratta pikkamisi maanteele. Siin polnud märgata hingelistki.

Tuli proovida sõita.

Kui ta lähemasse konspiratiivkorterisse jõudis, oli ta läbimärg ja tundis iiveldamaajavat nõrkust.

Tervenemist oodata tuli kuid. Õnneks oli verejooks puhastanud haava ja tugev organism tegi oma töö.

Nüüd, kus ta oli sunnitud oma päevi tegevusetult mööda saatma, oli aega möödunut üksikasjalikumalt meenutada.

Laskja oli kas Kitt või Riim. Rohkem seal kedagi polnud, olid vaid nemad kolmekesi. Selle seljataguse mõrvakatse taga pidi olema kapo. Kumb neist oli seotud kapoga?

Riimi ta isiklikult ei tundnud, Riimist teadis ta vaid Kiti vahendusel. Kitti oli aga millegipärast raske süüdistada. Kuid kui oletada, et Riim oli kapo eriülesandega agent, siis oleks Kitt pärast seda sündmust tingimata areteeritud...

Kitti aga ei areteeritud, nagu ei areteeritud Riimigi. See viiski ta järeldusele, et nii üks kui ka teine olid kapo teenistuses. Mõlema suhtes hoiatati organisatsiooni liikmeid.

Ta paranes ja sunnitud ravikuud justkui andsid uut tegutsemisindu.

Pärast viimaseid areteerimisi kosus organisatsioon taas. Mitmed uued inimesed, peamiselt noored, tulid juurde. Nende hulgas oli küllaltki energilisi seltsimehi. Võis plaanitseda, kuidas tööd aktiviseerida. Kõigepealt tuli senisest suuremat tähelepanu pöörata illegaalse kirjanduse levitamisele, mis eriti viimasel aastal enam vedu ei võtnud. Pärast šapirograafilindi riknemist halbade hoiutingimuste tõttu lakkas «Saare Tööline» ilmumast. Lendlehtede paljundamine toimus nüüd kirjutusmasinal ja ei olnud enam kaugeltki jõudus. Mitmesugused plaanid hankida trükikirja ja seada sisse oma põrandaalune trükikoda nurjusid. Kõik see jättis oma jäljed ka kohapealsele «kirjastustegevusele». Tallinnaga aga puudus tal nüüd juba pikemat aega kontakt ja sealt polnud enam midagi loota.

Kuid ta jätkab tööd. Ta ei saa, ta ei tohi teisiti. Niikaua, kui ta on siin, oma inimeste keskel, jääb ta ka oma töö-postile.

Tänaõhtune kohtumine peab lõpuks selgitama kõik.

V

SOMBUSEL OKTOOBRIPÄEVAL

Ajal, mil valla politseikonstaabel valmistus Kaprale minekuks, olles lõpuks jõudnud ära oodata politseikomissari kõne, alustas Aleksander Ellam seadma end õhtuseks kohtumiseks. Väike kaelaskantav kotike täideti väheste brošüürikeste ja vanade ajalehtedega. Võimalik, et pärast kohtumist õnnestub veel mõnede seltsimeeste poolt läbi minna. Seks puhuks peab olema külakosti.

Nüüd on all peaaegu täiesti vaikne, kui välja arvata õmblusmasinate monotoonne vurin. Peremees Aleksander rakendas hobuse ja läks kruusa tooma. Käsil on õuemajade ehitamine ja ehitusmaterjali soetamine. Vanem poeg Orest on ehitusega seotud, Arseeni aga läks kartulipõllule.

See on väga üksmeelne, kokkuhoidev ja korralik perekond, keda hingestab perenaise Elisaveta elurõõmus loomus. Kui külanoored siia tantsuõhtule kogunevad, ei jää perenaine tunnistajaks, vaid ta särtsakas naer kostab teiste hulgas.

Ka tema, Aleksandri eest hoolitseb ta loomupärase heatahtlikkusega. Täpne kinnipidamine hommiku-, lõuna- ja õhtusöögiaegadest, hoolitsev pilk riietele, kui ta õhtul teele asutab — need on tavad, ilma milleta Aadu Liisat ette ei kujutagi.

Peremees on vaikne, hakkaja Saaremaa talupoeg. Hoolikust ja töökust reedavad hästi korrastatud majad, koduümbrus. Poliitilist kirjasõna tunnevad nad vähe, kommunistide poole hoiavad nad pigem instinktiivselt. Abi osutamine revolutsioonilisele liikumisele tundub neile loomulik ja enesestmõistetav. Nad suhtuvad sellesse vastutulelikult nagu naabrile leiva laenamisse.

Isasse on läinud ka vanem poistest, Orest. Ta õppis linnas koolitarkust, sõitis välislaevadel ja on praegugi kodus ühe välissõidu vaheajal. Teda ei kisu põld, vaid meri — saarlaste igavene vangistaja ja ühtlasi vabaduse andja.

Orest on vaikne ja tagasihoidlik, oma klassikuuluvusest teadlik. Ta rahulikkus meenutab veli Johanit, Orest on kinnisem ja kuidagi resoluutsem. Teda on mõjutanud meremeheaastad, enda käel elatud elu ja alaline võitlus olemasolu eest.

Isale ja vanemale vennale vastandiks on Arseeni. See kahekümneaastane nooruk köitis oma elava, rahutu loomuga, energilise pealehakkamisega, järsu otsustavusega. Arseenist sai talle alaline saatja. Kui lendlehti tuli levitada, tegid nad Arseeniga koos pikki matku küll ratastel, küll jalgsi. Noormees luges hoolega kättesattuvat illegaalset kirjandust ja alati järgnesid sellele elavad, tihti kestva iseloomuga arutelud või vaidlused.

Peretütar Lidia oli samuti elavaloomuline. Nooremast vennast paar aastat vanem ja vanemast samavõrd noorem kujundas ta nende vahel eluski mingi vahelüli. Temas oli Oresti rahulikku pealehakkamist ja Arseeni tormakust asja lõpuleviimisel. Lidia oli hea sidepidaja. Ta muutus peaaegu asendamatuks. Vähemalt tundus see talle nii. Ja sellega seoses hakkas ikka enam kahvatama üks kauge mälestus noorpõlvest, mis saatis teda aastaid...

See üksmeelne perekond köitiski ta siia. Teisi konspiratiivkortereid ta peaaegu vältis.

Kott on kirjandusega täidetud. Veel on vaja habet ajada. Lõunasöögi peale teeb ta väikese uinaku. Pärast kohtamist laseb ta Arseeni vabaks, mõnede seltsimeeste juurde sisse põigata võib ta juba üksi.

Väljas on endiselt vaikne. Udu oli keskpäevaks hajunud, kivistel külapõldudel peab kupja-ametit töömure.

*

Konstaabel jõudis Kaprale lõuna paiku. Ta läks Nuki tallu ja kohtas õuel kohmitsevat peremeest.

«Te tulete minuga kaasa Aadule kui tunnistaja,» teatas ta. «On teil veel kedagi kodus?»

«Poeg on,» kohmas Nuki peremees Vassili.

«Võtke ka poeg kaasa. Aadul tuleb läbiotsimine. Seal peab olema Püksilt varastatud juustu, tervelt kümme kera. Teie olete tunnistajaks, et kõik toimub seaduse ja korra järgi.»

Päeval kell üks astus konstaabel kahe tunnistaja saatel ootamatult üle Aadu kambriläve. Keegi polnud teda varem märganud. Ootamatult, nurga tagant lähenemine kuulus konstaabli ameti juurde. Tema, Aleksander, ei teadnud sellest veel midagi. Ta asus rahulikult päevast kasvutüügast kõrvaldama. Pisut hiljem kuulis ta all küll askeldust, kuid ei pööranud sellele erilist tähelepanu. Küllap poistest jõudis keegi koju ja, lõunakorda ootamata, hangib endale toidupoolist kapist või lauasahtlitest.

Ta muutus tähelepanelikuks alles siis, kui rehalast hakkasid kostma meeste hääled. Need polnud omad. Seal räägiti midagi väga käskivas toonis.

Kõik järgnev toimus äkki imekiiresti ja pikemaks juurdlemiseks aega andmata . . .

Käsi sirutas habemenoa masinlikult lauale, haaras taskulambi, tugev ja järsk tõuge kustutas petrooleumilambi tule.

Ta jäi erksalt kuulatama.

Kas tullakse üles?

Hääled rehalas vaikisid. Siis hakkasid justkui soiguvalt kriuksuma redelipulgad. Keegi tõusis raske ja hoolimatu astumisega lakka.

Käsi kobas revolvrit. Kontrollis mehaaniliselt kaitsevinna asendit. Kõrvust ei läinud mööda ainuski pisikrõbin. Mõte jooksis kiirelt ja pingsalt.

Ei ole mingit kahtlust, et toimub läbiotsimine. Läbiotsimine tema pärast. Muud põhjust Aadule tustima tulekuks pole. Aadu pere pole millegi muuga seotud, kui vaid temale konspiratiivkorteri andmisega. Tähendab, käigu avastamine sunnib ta lahingu vastu võtma.

Põhkudes keeratakse hoolega ja jõhkralt, tugevad sammud laepealsel panevad seinadki võppuma. Niimoodi hasartselt võib töötada saaki nuuskiv mägrakoer.

Ta kuuleb, kuidas paisatakse hoolimatult ümber jalgratas, mille ta lakka tõi. All võis mõni juhuslik inimene või siis ka õmblustöö õpilane seda märgata. Tavaliselt kattis ta ratta veel põhkudega. Kuid peatseks väljasõiduks valmistudes ei pidanud ta niisugust ettevaatust vajalikuks.

Mees teisel pool ahtakest virna pöörab põhkudes edasi. Nüüd läheneb ta murdealusele käigule...

Ei avasta? Läheb tagasi?

Hetkeks jäi vaikseks. Revolvrit pigistav käsi lõtvus ja vajus tasakesi lauale. Äkki kisti tropp eest ära. Tugeva, peaaegu vihase tõmbega. Keegi ronis käiku.

Ta tõusis toolilt rahulikult, lükkas selle tasakesi lauale ligemale, igas liigutuses mingi seletamatu enesekindlus. Kerged kummitaldadega kingad ei tekita vähimatki heli, kui ta astub korstnajala varju. Taskulamp vasakus, laskevalmis relv paremas käes, jääb ta valvele. Ootamatusest tekkinud ärevus möödus. Ta on jälle rahulik. Iga närv on küll pingul, kuid samal ajal täiesti vaoshoitult. Nii on ta korduvalt vaadanud näkku ohtudele. Nii on ta valmis vastu võtma ka seda lahingut, millest nähtavasti pole pääsu. Ta murrab välja, olgugi et päise päeva ajal ja et ümbrus võib kubiseda kaitseliitlastest!

Käik on läbitud. Mees ajab end püsti ja taskulambi ere valgussõõr haarab ta endasse.

Sinine konstaablimunder, läikivad nööbid, läikiv mütsisirm...

Vahemaa on vaid mõni meeter. Ta ei lase mööda. Ta tulistab pähe.

Konstaabel haarab revolvri järele. Kiire, treenitult täpne haare puusale, valgussõõris välgatleb midagi tumedalt ja ähvardavalt.

Lask... Ta jõudis ette. Elektrilambi ere kiir tabab kukkuva politseiniku pagunitärne, jäädes peatuma selle kaamel ja täiesti ilmetul näol.

VI

VÕITLUS JÄTKUB

Johan Ellami kohtuprotsess toimus 1932. aasta lõpul. Protsessipäevaks oli tal vanglas istutud juba üle aasta. Eeluurimisaega, mille kestel kommuniste protsessi puhuks pehmeks vintsutada püüti, sunnitööaja hulka ei arvestatud.

Johan hoiti kinni eeluurimispäevil «Sirinas», kus ta võimalused kokkupuutumisteks teiste poliitiliste vangidega olid piiratumad. Korduvalt tassiti ta siit kaitsepolitseisse, korduvalt viidi kohtu-uurija juurde ülekuulamisele.

Peaaegu ükskõikselt tõrjus ta süüdistusi. Tihti ei pidanud nuhid vastu. Neid häiris Johani iroonia ja sarkasm, millega ta reageeris provotseerivatele väljamõeldistele.

Kohtuprotsessil, mille lavastas Tallinna-Haapsalu Rahukogu (kuna Saaremaa ei kuulunud sõjaseaduse piirkonda, siis ei antud asjaarutamist sõjakohtusse), mõisteti Johan Ellam kuueks aastaks sunnitööle.

Pärast kohtuprotsessi toodi ta Tallinna Keskvanglasse. Algas teistkordne sunnitööteenistus. Tige pettumusest, et Johan pole venda veennud Saaremaalt lahkuma ja et ta ka ise kohe lülitus aktiivselt illegaalsesse töösse, nõutas kaitsepolitsei pärast kohtuotsuse jõustumist kohalikult konstaablilt Johan Ellami kohta iseloomustuse.

Too kirjutas Johan Ellami kohta: «Ennetähtaegne vabastamine pole soovitav, sest on parandamatu kommu-

nist ning hakkab kohe pärast vabanemist riigivastast tegevust organiseerima.»

Et see nii oli, sellest ei teinud Johan Ellam ka ise mingit saladust. Aastaid hiljem, kui kehtestati niinimetatud uus vangistusseadus, teatas ta protestikirjas kohtuministrile: «Ühenduses uue vangistusseadustiku maksmapanemisega leian, et... poliitilisele vahialusele tähendab niisugune kasvatussüsteem loobumist oma vaadetest, ja see on antud korral võrdne töölisklassi huvide äraandmisega.»

Kiri oli omamoodi protestiavaldus.

Hallid vanglapäevad, kõledad ja tinarasked, venisid tuimalt ning ilmetult.

Nende kestel õppis ta ära esperanto keele. Vangla raamatukogus leiduvale eestikeelsele kirjandusele lisandus nüüd ka esperantokeelne. Kodustega säilis kontakt õe Ksenja kaudu, kelle asjalikud kirjad rääkisid kõige hädapärasemast. Õde ei puudutanud neis ainsagi sõnaga poliitilisi teemasid, isegi vihjamisi mitte. Ta teadis miks ja mõistis õde, kes jätkas teed, mille nad olid valinud ja millele tõotanud truuks jääda kuni võitluse lõpuni.

Vanglas läks kõik oma tavalist rada. Vahelduseks olid karistused määruste ja kartserite näol. Ta tugev ja karastatud organism pidas haigustele vastu.

Kõik läks vana rada päevani, mil tunnimees hõikas teda ukselt:

«Ellam, tulge välja!»

Ta luges parajasti. Raamatu vastu tahtmist lauale libistanud, tõusis ta pikkamööda, nii rahulikult aeglaselt, et «must» kiirustas:

«Kähku, kähku, ega siin aastakaup ole!»

«Muidugi,» kinnitas ta takka. «Teate isegi, et mul on aastate kaup. Mis te tahate?» päris uksel.

«Näete kohe,» ja «must» vihjas võtmega teisele mundrimehele, kes teda samas ootas.

Ootamatud väljakutsed tegid vangide meeled erksaks. Kas ta pole millegagi vahele jäänud? Kas pole mõni «tonks» miini lennanud? Ütles ta äkki «mustale» või ülema abile loendusel mõne teravuse?

Midagi niisugust Johan Ellamile ei meenunud, kui ta ees avanesid ja järel sulgusid vangla rasked uksed. Pikad, hämarad ja rõsked koridorid. Kõdunenud põrandalauad, igavesti hallid müürid vaheldusid auklikuks kulutatud kivist treppidega. Teda ei viidud «kokkurääkimiste» ruu-

mi, kus võis läbi kahekordse võrgu karjuda sõnahaaval seda, mis polnud südamel, ja kus tuli lukkus suul vaikida sellest, mis hingel oli...

Ta suunati vangla kantseleisse.

Tuba oli tühi. Paistis, et ametnikud olid selle maha jätnud kiirustades. Osa pabereid asetses korrastamatult lauanurgal, toolid laua ääres olid hooletult kõrvale heidetud.

«Oodake,» kamandas «must», jättes ta ukse kõrvale seisma.

Oodata ei tulnud pikalt. Sisenes erariides mees. Ta kandis tumesinist pintsakut, triibulisi pükse. See oli tuttav mees: nuhk, kaitsepolitsei assistent, kes teda eeluurimise ajal korduvalt üle oli kuulanud.

Assistent astus temast mööda laua juurde, millele asetas portfelli. Siis kohendas tooli, silus lipsu ning, nende toimingutega lõpule jõudnud, heitis pilgu temale.

«Võtke istet, Ellam!»

Nuhi enesekindel ja võidutsev ilme mõjusid Johanile kui hoop näkku.

Ta astus rahulikult laua juurde ja võttis sama pikatoimeliselt nuhi vastas istet.

«Teid muidugi üllatab meie kohtumine nii pika aja tagant? Viimati nägime kohtuprotsessil umbes üksteist kuud tagasi.»

Johanis kasvas sisemine pinge. Sada küsimust keerles peas. Kaitsepolitsei agendid niisama külaskäike ei tee. Midagi on teoksil kas tema vastu või tahetakse temalt midagi lihtsalt välja pressida. Ta pidi ära ootama nuhi järgmised käigud.

Assistent avas mõnuldes portfelli. Ta tegi seda rõhutatult mängeldes, samasuguse edeva pidulikkusega võttis sealt kausta mingite paberitega, sirvis neid.

«Kuigi te ei näi olevat jutukas, härra Ellam, peame siiski mõned küsimused teie eluloos täpsustama. Algame kaugemalt. Nimelt, miks te 1917. aasta sügisel tulite Petrogradist Saaremaale? Kas teile anti enamlaste poolt mõni eriülesanne?»

Ta taipab, et see küsimus ei huvita nuhki kuigivõrd. Nuhk mõnuleb oma mõtetes hoopis kusagil mujal, teeb kaugeid ja otstarbetuid haake.

«Tulin puhkusele.»

«Niimoodi arvasime meiegi. Ja siis tulid sakslased

peale ja teie piditegi jääma Saaremaale? Umbes nii te seletasite vist ülekuulamisel, kui teid areteeriti 1925. aastal. Siis see küsimus oli aktuaalsem ja sellele sai pööratud suuremat tähelepanu.»

«Milleks see kõik?» küsis Johan rõhutatult ükskõikselt. «Te võiksite omagi leiba pisut huvitavamalt teenida. Korrata juba mitu korda korratut, see läheb lõpuks igavaks.»

Jälle naersid nuhi silmad.

«Oodake! Magustoidu jätame lõpuks. Nüüd aga jätkame. 1919. aastal võtsite osa Saaremaa mässust. Kas teiega koos oli seal veel teisigi Petrogradist tulnuid, kes puhkuse said ja sinna jäid?»

Miks ta selle ümber nii visalt keerutab? Saaremaa ülestõusust meenub üks episood, millest ta rääkis ainult oma vennale.

... Valgete karistussalk tungis Muhust Saaremaale. Johan jõudis parajasti tagasi valdadest, kuhu viis mobilisatsiooniteate, ja ruttas koos mõne kaaslasega Orissaarde, et sealt edasisi korraldusi saada.

Just siis käis lahing Orissaare pärast. Väike ülestõusnute üksus Pihelpuu ja Reinartiga eesotsas võttis vastu lahingu paarisaja hästi relvastatud valgega.

Juurdetulnud lõid sekka. Varustatud Maasist saadud vintpüssi ja padrunitega, tundis Johan selleks kohustust. Neil õnnestus taanduda. Kas mitte see pole kapole teatavaks saanud?

Ta areteeriti nagu vend Aleksandergi pärast ülestõusu mahasurumist ja peksti Uuemõisa vallamajas armutult läbi. Väänati käsi, nõuti teateid sellest, mida tegi ta ise ja mida tegid teised. Kuna ta kõigest vaikis, tuli süüdistused lõpetada. Seda pidas ta nüüd juba unustusse vaibunuks.

Nuhk ootas vastust.

«Ma pole niisugust arvet pidanud. Teie eest ei kipu ma tööd ära tegema. Teie ameti peale ei ole põhjust kade olla.»

Ta tabas. Nuhk suutis end vaevu vaos hoida.

«Me võime teie vastu algatada uue süüasja,» tõstis ta häält. «Tulite Venemaa palgalise agendina Saaremaale mässu ette valmistama. Mida kuradit te muidu valdu mööda ronisite! Või hoidsite ennast niimoodi Upalt ära?»

Johan Ellami suunurkadesse kurdus irooniline muie.

«Pisut loogikat kuluks teilegi ära. Kord tulin mässu ette

valmistama, kord hoidsin end kõrvale... Ma võiksin ju teie õpetussõnadest vedu võtta ja kinnitada, et tõesti kõrvale hoidsin... Oletame, et teengi niisuguse käigu. Mida te siis edasi pakute?»

«Me pole kaardilaua taga, vahialune Ellam, vajutage see endale pähe,» sähvati kuivalt. «Mul on teile veel mõned täpsustavad küsimused. Nimelt teenisite sõjaväes aega 1919. aastast 1922. aastani. Vaatamata sellele, et võtsite kogu perega osa Saaremaa ülestõusust, saite peale kapralipaela ja teil võimaldati aega teenida allohvitseride koolis ning vahipataljonis. Kellega teie aga sel ajal sidemeis olite? Kuidas te niisugust usaldust õigustasite?»

Ta käis tõesti tihti kohtumistel revolutsioonilise töölisliikumise silmapaistvate tegelastega. Sai kokku Alliksoo, Vanja, Soansi ja Saarensiga, hankis neilt kirjandust ning toimetas seda Saaremaale. Nende seltsimeeste juhendusel töötas ta ka sõjaväes. Kas on sealt midagi päevavalgele tulnud?

«Usaldust pole ma kelleltki palunud. Kui kodanlus soovis mulle pisut sõdimise kunsti õpetada, siis mis võis mul selle vastu olla?»

«Ma küsisin, kellega te sidemeis olite?»

«Inimestega.»

«Loomi seal polnud, te pole ratsaväelane, seda tean minagi,» teravmeelitses assistent. «Missuguste kommunistidega te läbi käisite?»

«Kui käisin läbi kommunistidega, siis tavalistega. Nii tavalistega, et ma ei märganudki, et tegu on kommunistidega.»

«Nimed?»

«Kas teil muud pole?»

«Nimed, küsin ma!»

«Mäletan ainult kompaniiülema nime. Võin teile ütelda, kui see peaks teid huvitama.»

Nuhk pidas vahet. Johan Ellam, kes teda valvsalt jälgis, märkas, et midagi on varuks, midagi niisugust, mis ei lase teda päris vaost välja lüüa.

«Olgu. Pean teie põiklemist väga iseloomulikuks ja teen sellest vajalikud järeldused. Nüüd aga järgmine küsimus: missugused ülesanded anti teile 1. detsembri mässu ettevalmistamisel Saaremaal? Te mängisite ühise väerinde ajal Pöides väga silmapaistvat rolli. Tegutsesite Pöide Haridusseltsis, Pöide Spordiseltsis, Maatöörahva

Ühingus ja kuulusite nende organisatsioonide juhatusse. Enne areteerimist 1925. aastal kuulusite Saaremaa Maanõukogu koosseisu Töörahva Ühise Väerinna nimekirja järgi. Teid koormati detsembrimässu puhulgi väga tõsiste asjadega. Tehke need teatavaks.»

«Teie kolleegid tegid need juba teatavaks, kui mulle 10 aastat sunnitööd sokutasid. Ma usun, et nad on valmis sellest ka teid informeerima.»

«Tähendab, te keeldute ka sellele küsimusele vastamast?»

«Jah. Ma juba ütlesin, et vanade asjade alatine kordamine on mulle igav.»

«Pole viga. Küllap näete, et nende juurde jäämine oleks teile kõige meeldivam,» nähvas assistent sarkastiliselt.

Johanile oli selge, et nuhil on midagi tagavaraks.

«Mind huvitab, kuidas te reageerite niisugusele küsimusele: kelle kaudu te pidasite sidet Eestimaa Kommunistliku Partei juhtidega Tallinnas? Te ometi ei salga, et pärast vanglast vabanemist 1929. aastal langesid sidepidamise ülesanded Tallinnaga paljudel kordadel teie õlgadele?»

Nii see oli. Kuid eeluurimisel ja kohtuprotsessil ei teadnud nuhid sellest midagi. Taolist süüdistust seal talle ei esitatud. Tähendab, kusagilt on ikkagi midagi tema kohta tugevasti läbi tilkunud. Kas areteeriti Johann Riim või August Rattas? Side oli korraldatud nende kaudu. Kummagagi kohtus ta korduvalt. Kuid need ei teadnud midagi tema tegevusest 1919. aastal ja hilisemal perioodilgi, millest nuhil näisid samuti olevat mõningad andmed. Või keerutas ta nende ümber jälgede segamiseks niisama?

«Miks te ei vasta? Tabasin liiga täppi?»

«Kui teate, et pidasin sidet, siis peaksite teadma ka kellega. Kui aga teate sedagi, siis pole mul mõtet vastata.»

«Oletame, et me viimast ei tea.»

«Siis on hästi. Sel korral jääb mullegi üks saladus.»

«Pidage siis seda saladust, vahialune Ellam! Olge selle üle õnnelik. Kuid miks ei rääkinud te midagi Eestimaa Kommunistliku Partei Saaremaa organisatsiooni 1931. aasta konverentsist? Te olite ju üheks delegaadiks ja peaksite seda asja hästi mäletama.»

Vaat, kuhu kogu aeg sihiti! Kapol on õnnestunud han-

kida küllaltki täpseid andmeid partei tööst ja see kurvastas. Lõpuks jõudis nuhk omadega siiski mäele. Rohkem ei paistnud tal tõesti hinge taga olevat.

«Kuidas sain ma sellest rääkida, kui te alles nüüd küsimuse esitate?»

Ta tahtis võita aega. Kõik need avastused olid ootamatud ja ta ei tohtinud lasta paista, et nuhk suudab teda millegagi rabada.

«Te ei rääkinud sellest ülekuulamisel, enne kohtuprotsessi ja ka kohtuprotsessil mitte. Kartsite. Mõtlesite, et soolatakse otsa. Teil puudus kodanikujulgus.»

«Teie kodanikujulgusega pole mul midagi peale hakata. Mis puutub aga kartusse, et soolatakse otsa, siis seda ei tarvitse kommunistidel tunda. Nad teavad ilma kartuseta, et kaitsepolitsei oskab koos kohtuhärradega soolata niipalju, kui neile meeldib. Mis puutub aga konverentsi, siis sellest ei mäleta ma midagi. See kas toimus nii ammu või siis ajal, mil ma olin vanglas.»

«Ma ütlesin, et see toimus 1931. aastal.»

«Samal aastal te ju areteerisite mu.»

«Teil on naljatuju, vahialune Ellam. See on hea, see on väga hea. Nüüd siis kostitan teid veel ühe lõbusa looga, ühe kaunis lõbusa looga. Kuid enne veel niisugune küsimus. Uskuge, see on sedakorda viimane. Nimelt, miks ei veennud te oma venda Aleksandrit Saaremaalt lahkuma, Eestist jalga laskma? Kas te ei mõtelnud, et võtate sellega oma südametunnistusele kaunis paha asja? Võibolla isegi oma venna vere?»

Jälle irvitasid nuhi silmad lõbusalt, väljakutsuvalt ja ülbelt.

«Vend pole alaealine. Ta teab ise mis teha.»

«Vähe teadis... Või ehk teadis siiski. Mis teda oleks Venemaal oodanud? Te ju näete, kuidas revolutsioon õgib oma lapsi. Sinna pole niisuguseid mehi tarvis, kui juba Trotski ja teised temataolised enam ei kõlba. Aetakse paradiisist välja. Ehk ta taipas neid asju.»

Kas vend on areteeritud? Kui neil õnnestus tabada Aleksander, pole tollel oodata muud kui surmanuhtlust. Nüüd pole vaja isegi niisuguseid väljamõeldisi nagu osavõtt 1. detsembri relvastatud ülestõusust. Piisab konstaabel Kaasiku surmavalt haavamise faktist.

«Te oleksite pidanud meie ettepanekut tõsiselt võtma. Siis oleksite ise praegu vabaduses ja egas vennal pruu-

kinud just Venemaale sõita! Oleks võinud kas või meremehena mööda maid ja maailmu purjetada.»

See on järjekordne provokatsioon. Nuhk lihtsalt kompab, võib-olla tahab teda millekski värvata. Tehakse jälle ettepanek, pakutakse palvekirjateksti.

«Mind pole vend volitanud kostma enda eest. Peate temaga ise nõu pidama.»

«Ise nõu pidama, ah-ah-haa!» puhkes nuhk ohjeldamatult naerma.

Ja äkki tundis Johan, kuidas süda tugevasti taguma hakkas. Assistendi rõõm oli nii muretu, nii siiras! Aleksandriga on juhtunud midagi väga paha.

«Nõupidamisi enam ei toimu. Matustele ei saa me teid aga saata. Teie suhtes on kogemused . . .»

Ta ei kuulanud enam nuhki, sest mõistis, et kogu too keerutamine valmistas ette sedasama sõnumit.

Assistent rääkis edasi, ta püüdis nautida teate mõju, kuid juba jõudis Johan end koguda. Hing justkui värises sees, ometi oli ta väliselt imerahulik. Niisugust teadet kartis ta juba aastaid ja püüdis end selleks ette valmistada.

Tähendab, vendi tal enam polnud. Aleksander oli juba kolmas perekonnast . . . Üheksa aastat illegaalset tööd ja siis surm võitluspostil.

Kuidas see võis juhtuda? Küsimus piinas. Kas jälle reetmine? Oli see võimalik nende kogemuste juures, mida vend omas nii pikaajalises põrandaaluses töös? Kuid reetmise ohvriks langesid Viktor Kingissepp, Jaan Kreuks ja mitmed teisedki.

Kantseleiruumist väljus ta püstipäi. Ta oli kongiski rahulik. Kuid ei sel ega paljudel järgmistelgi päevadel tundnud ta nälga. Uinus öö jooksul korraks-paariks ja kui ärkas, siis tundus, nagu polekski silma kinni saanud.

Aleksander oli talle rohkem kui vend. Ta oli parim sõber, ta oli õpetaja ja innustaja.

Tihti mõtles ta siis, et ehk oli koguni parem võtta see teade vastu vanglas. Teda ümbritsesid siin seltsimehed, inimesed, kes teda mõistsid ja kes aitasid suurima delikaatsusega üle saada raskest kaotusest . . .

Pikkamööda venisid vangla-aastad. 1938. aasta mais tuli äkki teade, et poliitilistele vangidele on antud amnestia. Päts tahtis valla päästa vapse, kuid maskeeris selle üldise amnestiaga poliitilistele vangidele. Johanil oli selleks ajaks jäänud istuda veel pisut üle poole aasta.

Kuus aastat vanglas istumist. Väljas tervitas teda kevad. Külvati, koduaias õitsesid õunapuud. Ema kohtas teda oma vaikses rõõmus, isa osutus kuraasikaks nagu ikka. Õde Miina, asjalik nagu ta oli, lausus teretades:

«Sandri koht tühjaks ei jää. On siin teisi ja üks mees on Ellamitelgi veel anda...»

Ksenja oli nüüd juba küpseis aastais. Ja ta usaldas kohe vennale:

«Minu ülesanne on naiste hulgas töötada. Pole me need aastad siin maganud.»

Peagi kohtus ta seltsimeestega ja peagi haaras teda illegaalne töö, nüüd juba uutes tingimustes, uue kogemustepagasiga.

Juba esimestel päevadel, mis möödusid taas koduradadel, tahtis ta teada kõiki üksikasju Aleksandri hukkumisest. Ta oli üht-teist teada saanud juba vanglas Eduard Kitilt, kes oli mõistetud 8-ks aastaks sunnitööle. Selgus, et provokaatoriks ja Aleksander Ellami tulistajaks osutus Johann Riim. Et tema osa varjata, jäeti esialgu areteerimata ka Kitt. Kuid tervikpildi juhtunust Aadu talus 1933. aasta oktoobris sai ta teada alles nüüd.

See oli Lidia Säärel, kes esimesena andis ülevaate Aleksandrile saatusliku päeva sündmustest. Kord väga elurõõmsa tüdruku silmadesse oli tekkinud järelemõtlik tõsidus. Ta ei kiirustanud, ta justkui elas kõike uuesti läbi.

«See oli lõuna ajal, kui konstaabel seisis äkki meie kambri uksel. Tal olid sabas veel Nuki Vassel ja selle poeg Särgu. Need olid võetud tunnistajateks kaasa,» alustas ta, pilk kinnitatud liikumatult ühte punkti. «Ütles, et tuli läbi otsima. Või kui anname kohe välja kümme kera juustu, siis läbiotsimist ei toimu. Meil polnud aimugi, mis juustust ta räägib. «Noh, kümmet juustukera te juba ära ei peida,» kinnitas konstaabel. «Pöörame terve maja kas või pahupidi, aga välja võtame ikka!»

Rääkisime, et siin on mingi eksitusega tegu. Et meil pole kunagi niisuguseid juustutagavarasid olnud.

«Siis teeme ühe põhjaliku läbiotsimise,» vastas konstaabel.

Olime hirmul Aleksandri pärast. Oleksime kas või kakskümmend kera juustu mängu pannud ja kõik vargused enda kaela võtnud, et ainult teda päästa. Kuid mis see hirm kõik aitas.

Konstaabel hakkaski toas «pahupidi pöörama», nagu

oli lubanud. Kõigepealt võttis kapid läbi, siis tuustis igas nurgas ja seinapraos. Leida polnud muidugi midagi. Passisime emaga võimalust korrakski välja lipsata, et Aleksandrit hoiatada. Aga meid kamandati kohale jääma. Nii me seal olimegi, valu südames ja ainus lootus hinges, et ehk ei leia politseinik Aleksandri käiku heinavirnas üles. Ehk märkab Aleksander õigeaegselt ja jõuab põgeneda . . .

Kambrid ja toa läbi tuhninud, läks konstaabel rehalasse. Nähtavasti tahtis ta õuepeal ringi vaadata. Kuid rehalas silmas ta äkki elupeal jalgratast. Aleksander oli ratta üles viinud.

«Miks see ratas teil seal on?» pöördus konstaabel ema poole.

Ema ei jõudnud veel midagi vastata, kui ta juba mööda kartsast ülesse läks. Keeras seal põhkude sees tükk aega ringi ja lõpuks leidiski Aleksandri käigu ees virnas põhutuka. Kiskus selle välja ja läks edasi. Siis Aleksander tulistaski. Pärast me kuulsime, kuidas see kõik oli olnud.

Aleksander tulistanud ja lasknud konstaablil kaelast läbi. Haav olnud aga kerge. Konstaabel kas kukkus või viskas ennast ise pikali maha ja jäänud vait, nagu oleks surma saanud. Aleksander tulnud ta juurde ja siis konstaabel tulistanud talle kõhtu. Aleksander küll lasknud veel vastu, kuid kuul jooksnud konstaabli kätt riivates mööda.

Me kuulsime ainult laskmist ja nägime, kuidas politseinik alla tuli. Ta oli verine, vihane ja näost ära. Ütles: «See mees on valmis, kes üleval oli.»

Sel ajal tuli koju isa liivakoormaga. Politseinik kärkis ta peale, et viidagu ta kohe Pöide meierei juurde.

Isa oli kriitvalge. Ta ei ütelnud midagi, keeras hobuse ringi ja läkski konstaablit Pöidesse viima. Meid jäeti Nuki Vasseli ja ta poja Särgu valve alla. Varsti oli aga Kaitseliit kohal. Kaitseliitlasi oli väga palju. Igale meie perekonnaliikmele seati püssimees juurde. Pidime istuma omaette, rääkida ei lubatud.

Muist kaitseliitlasi läks elupeale. Seal nad kiskusid Aleksandril riided seljast ja viskasid ta niimoodi kortsatades alla. Rehalast toodi ta tuppa ja jäetigi sinna. Sinu õde Miina viinud ta sealt ära. Seal nägimegi, et Aleksandril oli kõhu piirkonnas kaks kuulihaava.

Istusime niisuguse valve all õhtupimedani. Niipea kui vennad väljast tulid, pandi neil käed raudu ja seati õue

pingile istuma. Kui Orest ütles, et käerauad pigistavad ja on valus, irvitas kaitsepolitseinik Artur Neggo: «Kas sul siis ka valus oli, kui Ellamiga käisid?»

Vennad viidi õhtul ära, isa öösel. See kõik juhtus teisipäevasel päeval. Mind viidi ära kesknädalal pärast lõunat.

Linnas algasid kohe ülekuulamised. Magasin esimese öö politseis pingi peal. Teisel päeval oli Neggo kohal.

Neljapäeval viidi mind politseist vangimajja. Ülekuulamine järgnes ülekuulamisele. Ähvardati ja oldi hirmus tigedad. Nuhke oli ka Tallinnast. Muus osas sa vist meie perekonna saatust juba tead.»

Ta oli kuulnud sellest kodustelt ja väljastpooltki. Eesti kodanluse alasti ja maskita murdjalõust paistis Säärelite perekonna raske tragöödia tagant võib-olla selgemalt kui kusagilt mujalt.

Perekonnast areteeriti peremees Aleksander ja ta lapsed Orest, Arseeni ning Lidia. 1934. aasta 21. juunil mõisteti Tallinna-Haapsalu Rahukogu kriminaalosakonna kohtuistungil Aleksander kuueks aastaks sunnitööle, Lidia ja Orest kolmeks aastaks vangi, Arseeni kui alaealine kaheks aastaks vangi.

Kuid enne kohtuotsust leidis aset veel üks traagiline sündmus.

Millegipärast otsustas kapo jätta areteerimata perenaise Elisaveta. Temaga võeti ette psüühiline eksperiment. Kaitsepolitsei agent Neggo hakkas Elisavetat «läbi töötama» süstemaatiliselt. Ülekuulamise ettekäändel külastas ta teda korduvalt. Rääkis, missuguseid sisemisi piinu taluvad areteeritud, kuidas nad oma süüd kahetsevad, missuguseid etteheiteid teevad Elisavetale, kes olevat neid Ellami varjamisloosse tõmmanud. Ta täitis ühe «ülekuulamise» niisuguste piinavate muinasjuttudega, teise ähvarduste, mõnituste ja uskumatute jämedustega. See oli seletamatu sadistlik kihk, mis tõi kapolase kohale üha sagedamini, üha erinevamatel aegadel, olgu hommikul vara, keskpäeval või hilisööl. Naabrid ütlesid selle kohta: «Neggo hirmutas ja piinas Aadu Liisa ära.»

Neggo saavutas, et Elisaveta läks vangla ülema juurde ja palus vabastada oma perekonna liikmed ja areteerida teda kui ainukest Ellami varjamise eest vastutavat inimest. Ta naerdi seal välja.

Jälle järgnesid «ülekuulamised». Elisaveta käik vanglaülema juurde andis Neggole aina hoogu.

Kord nii elurõõmus ja toimekas naine muutus raskemeelseks ja kinniseks.

Ühel 1934. aasta jaanuarikuu päeval külastas Elisavetat Sopi Tiiu. Oli hommikune aeg. Ta leidis perenaise mingit nööri keerutamas. Vestelnud veidi aega justkui sunnitult, kadunud Elisaveta rehalasse. Tiiu mõtles, et küllap läks loomade sekka. Kui aga äraolek kauaks jäi, tekkinud Tiius mingi imelik kartus, et mis nüüd siis juhtus. Läks otsima ja leidis Elisaveta redeli külge poodult.

Kuid ei see sündmus ega Säärelite ülejäänud perekonnaliikmetele langetatud kohtuotsus andnud kapolastele veel südamerahu. Nad töötasid hoole ja püsivusega edasi. Järgmiste ohvritena märgiti ära Aleksander ja Arseeni Säärel.

1932. aasta suvel tegi Aleksander Raun Aadu talus kaevu. Seesama Raun, kes kaitsepolitsei agendiks värvatuna reetis oma vennapoja, kui nägi teda «Saare Töölist» lugemas. Raun töötas lõhkeainega. Ta ei oodanud ära, millal mürgised gaasid kaevupõhjas hajuvad, ja laskus kaevu. Võrdlemisi lühikese aja pärast läks Aleksander Säärel vaatama, kas Raunal on abi vaja. Kummardudes üle kaevuaugu, nägi ta Rauna kaevus küürutamas. Hõigetele ta ei vastanud.

Aleksander Säärel laskis kiiresti alla redeli, Arseeni jooksis naabritelt abi saama, et Raun kaevust välja tuua. Raun oli veel elus, kuid meelemärkuseta. Aleksander Säärel sai ise tugeva mürgituse ja lebas tükk aega oimetuna maas.

Rauna elluäratamiskatsed tulemusi ei andnud. Arst konstateeris surma lõhkamisest tekkinud gaaside mürgitusest.

Nii oli lugu tegelikult.

Poolteist aastat hiljem võttis kapo selle loo uuesti päevakorda. Rauna kirst kaevati välja ja lagunenud korjusest võeti mingid proovid «laboratoorseks uurimiseks». Tõendi alusel, nagu oleks Raun mürgitatud kohvijoomisel, võeti Aleksander ja Arseeni Säärel uuesti kohtulikule vastutusele. Aleksander Säärelit süüdistati mõrvas ning Tallinna ringkonnakohtu otsusega 6. novembrist 1935. aastast mõisteti tähtajata sunnitööle. Arseeni Säärel mõisteti sama kohtu poolt kuueks aastaks sunnitööle. Teda süüdistati mõrvale kaasaaitamises.

Viimase kohtuprotsessi lavastamisel mängis taas tähtsat osa Artur Neggo. Jätkates pärast Elisaveta surma

läbiotsimisi Aadul, saatis ta kohalikku ajalehte sensatsioonilisi teateid oma «leidudest». Nii teatas «Meie Maa», et järjekordsel läbiotsimisel Aadu talus leidnud Neggo sealt mürgipudeli strühniiniga. Hiljem ajaleht küll teatas tagasihoidlikus märkuses, et pudelis olnud vaid süütu kurgurohi, kuid protsessi ettevalmistamisel mängisid niisugused «avastused» oma osa — aitasid meeleolu luua.

Tallinna ringkonnakohtu otsuse kinnitasid hiljem väga meelsasti nii Kohtukoda kui ka Riigikohus.

Kõikide nende julmade aktsioonide ajal valas kodanlik ajakirjandus jämedaid krokodillipisaraid. Tööerakondlaste kohalik ajaleht «Meie Maa» avaldas pealkirju, nagu «A. Ellami järjekordne ohver», «Aadu talu perenaine Elisaveta Säärel poos enese», «Aleksander Rauni saladuslik surm selgitamisel».

Kodanlus pures, mälus ja... nuttis. Inkus heameelest ja tönnis.

Aleksander Ellamile paisati hauda järele üks absurdne laim teise järel. Teda mustati pea igas ajalehenumbris. Virgalt ja väledalt jooksis «Meie Maa» toimetaja Jaan Vormsi sulg.

Aga sellestki ei piisanud veel.

Pärast Aleksander Ellami mõrvamist toimusid Saaremaal ulatuslikud areteerimised. Kohtu alla anti paarkümmend inimest. Üheks kaebealuseks oli Aleksei Vakkaus, kelle juurest areteerimisel leiti ka Saaremaa parteiorganisatsioonile kuuluv kirjutusmasin. Vakkausi mõistis Tallinna-Haapsalu Rahukogu kaheksaks aastaks sunnitööle. Karistuse kandmisel algatati tema vastu uut süüdistust, nagu oleks ta koos Aleksander Ellamiga kelleltki üksikult vanainimeselt kulla röövinud.

Taas lõi ajakirjandus tohutut lärmi.

Ehkki Aleksei Vakkaus paljastas kohtus kapo provokatsiooni ja sulivõtted, mõisteti ta Tallinna-Haapsalu Rahukogu otsusega 11. juunist 1934 12-ks aastaks sunnitööle.

Kohtuotsuste tegemisel ei olnud asitõendid üldse vajalikud. Aadu talus, kus Aleksander Ellam viibis viimastel aastatel pidevalt, ei leitud ainsatki juustutükki, rääkimata keradest, ainsatki kuldmünti, ning loomulikult polnud seal jälgegi ka mingist mürgist.

Revolutsioonilisest liikumisest osavõtjatega arveteõiendamisel piisas kaitsepolitsei agentide seletustest, kes

ütlesid oma andmed pärinevat «usaldusväärsetest allikatest»!

Vanglast pidid peagi vabanema Lidia, Orest ja Arseeni. Et neid seks puhuks teha puupaljaks, müüdi Aadu koht maha koos kinnis- ja liikuva varaga. See toimus 1936. aastal ja ettekäändel, et saadud rahaga kaetakse Aleksander Rauna laste kasvatuskulud.

Rohkemaks Eesti kodanluse «humaansus» enam ei küündinud. Olid sellelgi oma piirid!

Kõigest sellest informeeriti Johan Ellamit juba esimestel päevadel pärast vanglast vabanemist. Ja ta tundis, et on kohustatud tegema kõik niisuguse korra kukutamiseks, mis taolist ülekohut lubab.

«Kuidas teid rahule jäeti?» usutles ta Ksenjat.

«Rahule pole meid veel kunagi jäetud. Pärast Aleksandri tapmist pöörati mitu korda kõik segamini. Aia-alusedki tuhniti läbi, torgiti ning songiti õues, aias ja põllul. Ükshaaval on meid mitu korda üle kuulatud, ikka suure viha, sõimu ja ähvardustega.»

See polnud uudis.

Järgnesid pingsad ja töörohked aastad. Johan teadis, et teda teraselt jälgitakse. Seda ettevaatlikum pidi olema. Oli aegu, kus tuli tagasi tõmbuda, kus võis mõtteid vahetada kõige kitsamas ja usaldusväärsemas ringis, ikka vaid nelja silma all. Ta tegi oma tööd uutes tingimustes suure kannatlikkusega, vestles ja selgitas, uuendas vanu ning lõi uusi sidemeid.

Kirjandust oli vähem kui enne, kuid sündmustega välismaailmas pidi olema ometi kursis. Siin tuli appi vanglas õpitud esperanto keel. Arendades kirjavahetust esperantistidega, hakkas väljast saabuma «Popola Fronto» numbreid, mis tutvustasid sündmustega kodusõja tandril Hispaanias. Hiinast jõudis pärale «Vočoj el Orjento», Lätist «Proleta Esperantisto». Esperantokeelsete ajakirjade üksiknumbreid saadi Nõukogude Liidustki. Maailm muutus korraga avaramaks, ta enda vestlused sisukamaks ja värskemaks.

1939. aastal sõlmis Eesti kodanlus vastastikuse sõprus- ja abistamislepingu Nõukogude Liiduga. See lõi tööks hoopiski uued tingimused.

Ükski kommunist ei teinud endale selle lepingu puhul illusioone, nagu oleks hundist lammas saanud. Sõlmitud lepingu katte all käis kiire ja närviline sahkerdamine,

salasepitsuste sõlmimine Nõukogude Liidu, oma liitlase vastu. Kõik need afäärid tuli neil päevil avastada, läbi näha ja kinni naelutada. Ühtlasi avanes võimalus rääkida pikemalt ja üksikasjalikumalt Nõukogude Liidust. Liitlast võis ometi tutvustada, eriti kui sai rõhutatud, et sel korral toimis kodanlik valitsus targasti — näe missuguse valiku tegi! Kodanluse manöövrid sundisid ettevaatusele. Oli ilmne, et kodanlus valmistab palavikuliselt sõjaks Nõukogude Liidu vastu. Seltsimeestega selle üle nõu pidades otsustati: võtta kõik ustavad inimesed arvele ja kui osutub vajalikuks, alustada partisanivõitlust. See nõupidamine toimus Allal 1939. aasta jõulupühadel. Sõja puhul Nõukogude Liidu vastu partisanisalkadesse!

Jälle oli Johan Ellam pingsalt töös. Iga seltsimeest tuli kontrollida, millisel määral teda usaldada. Tuli igale leida oma tegutsemispiirkond, jaotada ülesanded.

Ent 1940. aasta juunisündmused vabastasid Johan Ellamigi eelmise aasta lõpupäevil võetud kohustustest.

Ta asus aktiivselt tööle oma kodukandis — Pöides. Kõnekoosolekud, kus ikka jälle tuli esineda. Valla täitevkomitee loomine, Saikla-Veski võtmine rahvakontrolli alla, RO — rahva omakaitse loomine, Maatöörahva Ühingu juhtimine, haridusseltsi reorganiseerimine, ettevalmistustööd maareformiks. Sinna juurde tuhanded muud pisiasjad ja õiendamised. Kõik see langes Johan Ellami õlgadele. Algul aitasid kaasa Aleksander Kuul ja teisedki seltsimehed, kuid peagi tõmmati need ükshaaval linna. Tema jäi. Kui räägiti, et oleks tedagi vaja keskaparaati tugevdama, hakkas vastu:

«Aga kes siis siia jääb? Punane Pöide peab nüüdki teistele eeskujuks olema. Maalt ei tohi kõiki linna kivide peale viia.»

Ent viidi temagi, punnis ta vastu mis punnis. Ühel päeval tuli Aleksander Kuul linnast vallamajja ja ütles ilma sissejuhatuseta:

«Istu autosse. Nüüd pole enam pikemat juttu. Viin sind kohe kaasa. Nii sai viimati räägitud ja täna saadeti mind sulle järele. Üleviimiseks on parteikomitee otsus.»

Ta ei läinud küll sel päeval, kuid juba järgmisel tuli kogu suureks paisunud asjaajamine seltsimeestele üle anda ning linna sõita.

Johan Ellamist sai peagi Saaremaa Töörahva Saadikute Nõukogu Täitevkomitee esimees.

Töö oli uus, vastutus suur, puudusid kogemused. Aparaat oli sama värske. Asi aga hakkas algusest peale vedu võtma.

Neil pingerikkail päevil kasutas Johan Ellam iga vaba minutit õppimiseks. Elu ise seadis uusi nõudeid.

Leidis aset rida tähtsaid ja meeldejäävaid sündmusi. 12. jaanuaril 1941. aastal valiti Johan Ellam NSV Liidu Ülemnõukogusse. Nii sai temast Nõukogudemaa kõrgeima võimuorgani liige. Sama aasta algusse langes ka teine tähtis sündmus: toimus Saaremaa parteiorganisatsiooni üldkoosolek. Saaremaa parteiorganisatsiooni ajaloos oli see esimeseks taoliseks sündmuseks. Organisatsiooni esimene konverents toimus raskeil terroriaastail põranda all. Nüüd kogunesid kommunistid aga legaalselt, ja probleemid, mida siin arutati, puudutasid eranditult nõukoguliku ülesehitustöö ülesandeid kodusaarel. Parteikoosolek valis Johan Ellami parteibüroo liikmeks ja Eestimaa Kommunistliku Partei IV kongressi delegaadiks.

Niimoodi koorem kasvas, kuid ta ei märganudki seda. Võib-olla oleks kõik taoliselt jätkunudki, kui kogu senist elu poleks segi paisanud ootamatult vallandunud sõda.

Saksamaa kallaletungist kuulis ta varastel hommikutundidel.

«Mis siis! Me asume piiril. Baltimaad on ennegi olnud matsakaks suutäieks, teed siia hästi tuntud ja sisse sõidetud. Kuid kuidas ka poleks, tagasiteegi on tulijatele tuntuks tehtud,» märkis ta ettenägelikult.

Nõukogude armee kiire taandumine sõja esimestel päevadel ja nädalatel, rinnete ootamatult rutakas liikumine üle Leedu ja Läti Eestisse sundis energiliselt tegutsema. Kaitse organiseerimine osutus neil päevil esmajärgulise tähtsusega ülesandeks. Johan Ellamist sai Saaremaa Kaitsekomitee liige. Neil päevil otsustasid kolmeliikmelised kaitsekomiteed kõik tähtsamad küsimused, mis puudutasid tagala valmisolekut vaenlase tagasilöömiseks.

Augustikuu lõpupäevil levis korraga raske sõnum: «Tallinn on langenud!» Saare- ja Hiiumaa olid kaotanud oma viimase tugipunkti mandril.

Hitlerlaste varasemad katsed maandada dessant Saaremaale, luhtusid. Võis arvata, et järgnevalt valmistutakse niisugusteks operatsioonideks juba suuremate jõududega.

Kiirustamata ühegi otsusega, kuid lükkamata midagi ka homsele, asus Johan Ellam tegutsema hoopis uutes tingi-

mustes. Maakonna täitevkomitee esimehena ja kaitsekomitee liikmena tundis ta täit vastutust.

Päeva või paari pärast leidis maakonna täitevkomitees aset nõupidamine Johan Ellami eesistumisel. Ta iseloomustas lühidalt olukorda ja rõhutas vajadust mobiliseerida kogu elanikkond kaitsele. Selleks peab igaüks täpselt teadma oma kohta ja ülesannet.

Garnisoniülem kindralleitnant A. B. Jelissejev selgitas momendi sõjalist olukorda. Ta märkis, et antud tingimustes on elanikkonna aktiivne toetus sõjaväele erakordselt tähtis. Eriline ülesanne rahva mobiliseerimisel ja kerkivate küsimuste operatiivsel lahendamisel langeb just täitevkomiteele kui nõukogude organile.

Nõupidamisel väljatöötatud abinõude plaan saigi lähemate nädalate jooksul kogu partei- ja nõukogude aktiivile tööprogrammiks. Selle rakendamisele pühendas Johan Ellam end jäägitult.

Pärast sõja algust oli juba mõndagi korda saadetud. Viidi läbi mobilisatsioon, mille kestel tehti valik meestest, kes jäeti kaitsma kodusaart. Mobilisatsioon tõi nii maakonna kui ka valdade täitevkomiteedele palju tööd juurde. Kordaminek valmistas aga tõsist rõõmu. Pöördudes Kuressaarde kogunenud mobilisatsioonialuste poole lühikese sõnavõtuga, märkis Johan Ellam, et tema põlvkonna saarlaste mälust pole veel kustunud pildid mõisast ja parunist, pildid 1905.—1906. aastast, pildid Saksa okupatsiooni ajast Esimese maailmasõja päevil. Kuid kõik see kahvatub tegude ees, mida sooritavad fašistid. «Jääge meelekindlaks, lõpuni ustavaks oma kodumaale! Näidakem, et oskame võidelda ja, kui vaja, ka surra vabaduse nimel!» lõpetas ta, saates sõjateele kaasmaalasi.

Moodustati hävituspataljon. Varustamise, majutamise, toitlustamise mured lasusid jällegi Johan Ellamil. Ta käis eelnevalt kontrollimas ruume, kuhu hävituspataljoni mehed paigutada, hoolitses, et võitlejate menüü oleks küllaldane ja maitsev, tundis huvi riiete vastu. Johan Ellam oli suurepäraselt kalkuleeriv peremees, kes ühegi küsimuse lahendamisele ei asunud kitsapiiriliselt.

Kui kohalikus tööstuskoolis hakati traktoreist tanke valmistama, pidi Johan Ellam lahendama sellega seoses kerkinud finantsküsimuse. Tankid läksid palju maksma, ähvardades maakonna täitevkomitee eelarvesse tõsise lünga jätta. Leidus inimesi, kes soovitasid: «Pangas on raha,

võta sealt. Sõjaajal on kõik lubatud ja ükski kulutus pole üleliigne.»

«Pangas on riigi, see on rahva raha,» vastas Ellam. «Võib-olla selle summa eest, millega valmib siin üks tank, toodetakse neid mujal kaks või kolm. Finantseerin ainult täitevkomitee eelarvest. Remont jääb ära, mööblit me ei osta, kantseleitarvete pealt hoiame kokku, oma palgast võime ohverdada teatud osa, kisume veel kokku siit ja sealt — ja ongi kõik. Kokku teeb see välja kahe tanki hinna, nagu näitasid meie kalkulatsioonid.»

Sõjaaegsed tingimused erinesid rahuaegsetest nagu päev ööst. Saaremaa varustamine tööstuskaupade ja toiduainetega lakkas. Kõik olemasolevad tagavarad tuli rangelt arvele võtta. Elanikkonda tuli varustada kõige vajalikuga, kaubandusvõrk pidi funktsioneerima normaalselt.

«Meil on täpselt arvel iga gramm soola, iga liiter petrooleumi, muust rääkimata,» seletas Johan Ellam juhtivatele kaubandustöötajatele korraldatud nõupidamisel ja rõhutas ikka ja jälle vajadust suhtuda oma töösse südametunnistuse ning parima heaperemehelikkusega. Sõjaaja rangetes tingimustes töötas kaubandusvõrk häireteta.

Muret tegi transpordi puudumine. Kütte-, määrdeõlid, autokummid, masinate remont, tagavaraosad — iga niisugune mõiste oli keerukas ja koormav küsimuste kompleks. Koos täitevkomitee toimeka aseesimehe Aleksander Ingaltiga pidi Johan Ellam lahenduse leidma igale võimalikule küsimusele. Tuli arvele võtta sepad ja pisemadki rauavarud, kehtestada range kontroll tühiotsade ja vähemtähtsate sõitude vältimiseks.

Polnud ühtegi küsimust, millega Johan Ellam ei tegelnud vahenditult.

Sõja puhkedes pööras ta erilist tähelepanu arstiabi andmisele. Fašistide võimalike lennurünnakute puhul olid ohvrid vältimatud. Meditsiiniline personal pidi olema ette valmistatud. Saaremaa «Punase Risti» organisatsioon eesotsas Eduard Kitiga oli juba mõndagi teha suutnud. Täitevkomitee istungil arutati siiski veelkordselt, mida on vaja ette võtta kõige pakilisemalt vajalike esmaabivahendite varude loomiseks. Kuid kõigele lisaks pidi mõtlema ka sellele, et sügiseseks rehepeksuks oleksid vajalikud küttevarud, et koolid oleksid valmis vastu võtma õpilasi, et uusmaasaajail oleks seemet ja hobu-, masinariistade laenutuspunktid võiksid muretult talvele vastu minna.

Teade Tallinna langemisest kiskus äkki kogu tähelepanu endale. Siiamaani oli Johan Ellam veetnud valdava osa oma ajast maal, valdades. Ta esines rahvale ja arutas nõukogude aktiiviga päevaprobleeme, lahendas paljusid tööküsimusi operatiivselt kohapeal. Julgustas, hajutas ootamatust löögist põhjustatud paanilisi meeleolusid. Nüüd kerkisid esile aga sootuks uued probleemid. Eesti mandriosa vallutamisega seoses otsustas Saaremaa Kaitsekomitee alustada ettevalmistusi põrandaaluseks tegevuseks. Vastav juhend saadi Tallinnast Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee esimeselt sekretärilt Särelt. Kuid nagu paljudele teistelegi, sisaldas saadud korraldus ka Johan Ellamile palju peamurdmist. Paiguti tekkisid diskussioonid.

Häiris, et kogu Saaremaa aktiiv oli otsustatud kohale jätta. See oli seda hämmastavam, et Saaremaalt evakueeriti ainult vähesed perekonnad — peamiselt partei- ja täitevkomitee vastutavate töötajate ning Siseasjade Rahvakomissariaadi aparatuuris töötajate omad.

«Me pole ise veel okupeeritud aladel viibinud, aga kui uskuda meie ajakirjandust,» rõhutas Ellam Kaitsekomitee järjekordsel kokkutulekul, «siis on Nõukogude aktiivi hulka kuulunute perekondade siiajätmine kuritegu.» Kuid vaatamata protestidele jäi Nõukogude aktiiv kohale. Jäi relvadeta, paljakäsi ning hukkus. Sellele faktile osutades on tarvis märkida, et Johan Ellam oli üks neist, kes taolise otsuse vastu kindlalt välja astus ja sellega võttis endalt vastutuse sadade mõttetult hukkunute elude eest. Tema võimuses polnud evakuatsiooni läbi viia. Kuid ta võitles selle eest, nõudis seda.

Valmistudes partisanivõitluseks Saaremaal, moodustati põrandaalune parteikomitee ja partisanistaap. Johan Ellamist sai partisanistaabi liige.

Kogu põrandaaluse töö ja partisanitegevuse struktuur pidi Saaremaal kujunema järgmiselt. Parteikomitee funktsioonidesse kuulusid partei organisatsiooniline ja propaganda- ning agitatsioonitöö, noorte ja naiste organiseerimine, kirjanduse väljaandmine ja levitamine, laialdane sidepidajate võrgu loomine ja ka partisanistaabi tegevuse juhtimine. Partisanistaabile allusid valdade partisanistaabid, mis olid kolmeliikmelised. Sinna kuulusid valla parteiorganisaator, täitevkomitee esimees ja enamikel juhtudel ka miilits või mõni aktiivsem seltsimees kohapealt.

Vajaduse korral võisid vallakomiteed koopteerida uusi liikmeid juurde, kuid tingimusel, et staabi koosseisus ei oleks rohkem kui viis liiget. Vastasel korral võisid staabi kokkutulekud liialt tähelepanu äratada. Eranditult kõik staabi liikmed pidid varjuma metsadesse, «kaevuma maasse», nagu nägi ette Särelt saadud suusõnaline juhend. Johan Ellami põrandaaluses töös omatud kogemused kulusid nüüd marjaks ära. Ta pidi ette valmistama Muhu- ja Pöide-poolsed vallad, kindlustama nendega sideme, võimalike sissekukkumiste korraks aga looma reserv-sidepunktid. See tähendas tegelikult mitmekordse sideaparaadi loomist.

Selle töö viis Johan Ellam läbi koos Aleksander Kuuliga, kel oli täielik ülevaade «sideliinidest» kõigi valdadega.

Septembris algasid Saaremaa kaitselahingud, 5. oktoobril murti Sõrves meie vägede viimane vastupanu.

Koos Nõukogude armee üksustega tõmbus ka Johan Ellam Sõrve. Ta tegi läbi kaitselahingud ja samal ajal korraldas aktiivselt põranda alla minekut, valmistades metsades ette maa-aluseid punkreid ja varustades neid kõige vajalikuga.

Päeval, mil hitlerlased vallutasid Sõrve, asus Johan Ellam juba metsakoopas. See oli kitsas ja madal. Võimaldas vaevalt lesida ja istukile tõusta. Palkidest lagi laskis liiva kaela. Tuld ei saanud koopas süüdata, päevad ja ööd tuli viibida ühesuguses pimeduses. Öösiti võis avada vaid väikese luugi, minna kanali äärde, et pesta käsi ja nägu jahedas oktoobrivees.

Kusagil samasuguses punkris pidi olema ka ta õde Ksenja ...

Ksenja hakkas parteilisi ülesandeid täitma juba kooliplikana. Aleksander, kes hoolitses selle eest, et ka perekonna noorim võsu asuks revolutsioonilise võitluse teele, hakkas talle vähehaaval ülesandeid andma. Tuli toimetada eri kohtadest posti mingeid kirju ja postkaarte. Tuli vennale edasi anda ajalehti, mis olid tellitud Allale.

Igal kohtumisel vestlesid nad pikalt. Aleksander oli ta vastu kuidagi hell ja hoolitsev. Ta kuulas huviga Ksenja seisukohti poliitiliste sündmuste kohta. Ksenja pöördus venna poole kõigis talle arusaamatutes küsimustes.

Nii oli see olnud ajal, mil Ksenja õppis 5. ja 6. klassis. Pärast algkooli lõpetamist tihenesid nende sidemed veelgi.

Ksenja hakkas saama vastutusrikkamaid ülesandeid. Tal tuli tegelda juba kirjanduse levitamisega, kirjanduse toimetamisega mõnele seltsimehele, ta pidi abistama konspiratiivkorterite leidmisel, kaasa tõmbama uusi inimesi organisatsiooni.

Vanemad ei teadnud Ksenja niisugustest ohtlikest askeldustest. Mitte et ta neid poleks usaldanud. Isa oskas vaikida, ema oli harjunud vaikima. Nad teadsid, et vaikimisest sõltus nende laste elu või surm. Ta ei tahtnud lihtsalt röövida vanemate südamerahu. Võib-olla läks tal see ema juures kordagi, kuid nagu selgus, oli isa taibukalt tähelepanelik.

«Teed ka kommunistlikku tööd?» küsis kord, Ksenjale otse silma vaadates.

«Missugust kommunistlikku tööd?» teeskles tütar arusaamatust.

«Mis Ellam sa muidu oled,» ühmas isa ja läks oma töö juurde. Ksenjale jäi arusaamatuks, mida isa tahtis. Kuid kord, kui neid külastasid mõned vanglast tulnud seltsimehed ja nad olid kambris omavahel pikemalt vestelnud, ütles isa külaliste lahkudes:

«Oma veri! Ellamite veri!»

Pilgutas silma, aga ise jäi kuidagi süngelt tõsiseks.

Miina eest ta ei varjanud. Õde Miinat usaldasid perekonnas kõik. Miinal lasusid peale perekonna eest hoolitsemise murede ka muud kohustused. Ta aitas Aleksandrit, teadis koguni mitmeid konspiratiivkortereid ja toimetas sinna toitu. Küllap Miina niisugused askeldused hakkasid nuhkidelegi silma, sest Aleksandri elu ajal valvati teda hoolega. Miina märkas seda.

Kord, kui üle Saaremaa toimusid taas haarangud ning kui Alla majade ümber nuhiti päeval ja ööl, seadis Miina kodus valmis mingi kohevalt kerge paberipuntra.

«Mis nukku sa seal hakkama paned?» uudistas ema.

Ksenjagi jäi tähelepanelikuks.

«Oodake, sellest saate pärast kuulda,» põikles Miina vastusest. Ei rääkinudki rohkem, pistis «nuku» korvi, haaras korvi käeotsa ja kadus kodunt.

Ta läks Alla heinamaadele. Seisatas küüni juures ja hõikas:

«Hei! Oled sa jälle siin?»

Kohmitses siis küüni ümber, rutjus pakikese korvipõhja ja alustas mõne aja pärast tagasiteed. Kuid tee oli

vahepeal juba okastraadiga suletud. Ja peagi oli terve kompanii kaitseliitlasi kammimas metsa ning küünisid.

«On ikka totrad küll! Aga kulub neile palgaks ära!» ütles Ksenjale, kui see külast uudisega tuli, et nüüd püütavat Alla Sander lõppude lõpuks kinni, Miina tabatud talle toidu viimiselt!

Küllap see nali oleks Miinalegi midagi maksma läinud, kuid küünidest mingit «asitõendit» ei leitud.

Miina ei olnud oma iseloomult humoorikas. Ta vedas kaitseliitlasi ninapidi täiesti tõemeeli, sai sellega hakkama nagu mõne loomuliku igapäevase töö-toiminguga.

Kui Ksenja jutustas sellest ja muudestki taolistest asjadest, millega Miina toime tuli, vanglast vabanenud vennale, naeris too.

«Noh, seegi töö tahab tegijaid. Muidu läheb liiga kuivalt ja igavalt.»

Ksenja oli Miinast elurõõmsam, ta sekkus kohalikku seltsitegevusse, askeldas maanaisteseltsis, laskmata silmist võimalusi poliitiliseks selgitustööks ja uute sidemete sõlmimiseks. Pärast Johani vabanemist astus ta Kuressaare naiskutsekooli. Kuid õppekursuse lõpetamisele tõmbasid kriipsu 1940. aasta juunisündmused. Ksenjast sai maakonna parteikomitee töötaja, hiljem aga naistetöö osakonna juhataja.

Ta oli asjalik ja nõudlik ka enda suhtes ja võitis sellega kaastöötajate lugupidamise. Nad olid vennaga väga koormatud ja nägid teineteist harva.

Johanile jäi meelde põgus jutuajamine Ksenjaga tagalasse evakueerimise ajal.

«Kuidas sa sellele vaatad?» küsis ta.

«Kui lubatakse, jään siia,» oli Ksenjal otsus valmis.

Niipalju nad sellel teemal vestlesidki.

Nüüd teadis Johan, et Ksenja on kusagil Saaremaal, tingimata metsakoopas, samasuguses nagu temagi siin Sõrves. Kus, sellest ta ei huvitunud konspiratsiooni mõttes. Koopa asukohti teadsid tegelikult ainult parteikomitee liikmed. Ta teadis vaid, et õde sai vastutusrikka ülesande mobiliseerida naisi võitluseks fašistliku režiimi vastu.

Tundis ta muret õe pärast?

Jah, ja tihti rohkemgi, kui oleks tohtinud.

Pärast vanglast vabanemist, kui polnud enam Aleksandrit, lähenesid nad Ksenjaga teineteisele niivõrd, et õde osutus talle ühtlasi heaks ja mõistvaks sõbraks.

Nüüd haaras neid jäägitult võitlus.

Ema jõudis vahepeal maamulda, Miina evakueerus. Kohale jäi isa.

«Ise ei lähe ma Allalt enam kusagile. Mind võib siit ainult väevõimuga või kirstus välja kanda,» ütles, kui ka tal soovitati evakueeruda. Nii pole nad siis Ksenjaga kahekesi. Neid on siin veel kolm Ellamit. Niisama palju, kui neist on langenud võitluses Eesti kodanlusega.

Sõrve oli momendil haaranglaste tallermaaks. Metsades tuustisid okupandid koos niinimetatud omakaitselastega, reetureist mõrvaritega. Nad möödusid korduvalt hästi maskeeritud koopast sammu kauguselt küll ühelt, küll teiselt poolt. Ammu oleks olnud aeg asuda teele Saaremaa poole. Kuid siin varjab end veel üks partisanistaabi liige — Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Harjumaa Komitee esimene sekretär Karl Toming, kes tuleb kaasa viia. Juba teist nädalat püüavad Aleksander Kuul ja Vassili Oll temaga kohtuda. Jäänud on veel viimane tähtaeg. Kui Toming ka siis kohale ei tule, pole enam mingit võimalust temaga kontakti luua.

Öösel, mil see kohtumine pidi toimuma, ootas Johan koos kaaslasega erilise pingega Kuuli ja Olli tagasitulekut. Aeg venis.

Tuleb kaks või kolm? Kuidas tahaks, et tuleks kolm! Aga tuli ainult kaks. Toming jäigi tulemata. Ta hukkus «omakaitselaste» ja sakslaste kuulide all Sõrves.

Pärast seda nurjunud kohtumist peeti neljakesi nõu. Leiti, et tuleb asuda teele Saaremaale.

Ühel vihmasel ööl siis mindigi.

Tee ääres ahervaremed, maanteekraavid täis purustatud autosid ja sõjamasinaid.

Oli komandanditund. Ja küllap tänu sageli korduvatele vihmahoogudele ei leidunud maanteel hingelistki.

Oktoobrikuu viimaste päevade vihmast läbimärgadena jõuti hommikutundideks Salmele. Ületati sildki. Kuid siis satuti saksa tõkkele.

Põikamine kõrvale metsa, peos viskevalmis granaadid ja laskevalmis revolvrid. Hüpped üle maantee. Taas kahlamine mööda hõredat metsa. Ja pingeline päev keset haaranguid samas metsas.

Nad jõudsid järgmiseks hommikuks siiski Kärla ja Kihelkonna vahel asuvasse suuremasse metsa. Siin, pisut hõredamas männisalus asus Saaremaa partisanistaabi

keskuse maskeeritud koobas. Sõrve omaga võrreldes tundus elu selles luksuslikki. Laudadest seinad ja lagi ei lasknud liiva läbi. Koopas võis liikuda püstiasendis, magada naridel. Võis süüdata küünla ja lugeda. Koopa peamisi peremehi, partisanistaabi ülem Johannes Mets oli hoolitsenud selle eest, et siin leidus parasjagu kirjandustki. Oli teaduslikke teoseid, õpikuid, poliitilist kirjandust.

Nädal aega möödus Kärlas. Siinsel nõupidamisel töötati välja uued taktikalised plaanid põrandaaluseks tööks ja partisanitegevuseks. Johan Ellam võttis nendest arutlustest osa talle omase asjalikkuse ja kaalukusega.

Kui Sõrves viibimise kestel kannatas Johan Ellam teatud isoleeritustunde all, sest puudus täpsem ülevaade okupantide ja nende käsilaste metsikustest, samuti nagu ka kohale jäänud aktiivi tegevusest, siis Kärlas hajus see tunne kohe.

Staabiülemal Johannes Metsal ja staabiliikmel Sergei Läätsal oli sündmustest kohapeal täpne ülevaade. Teated osutusid masendavaiks. Areteerimised, mõrvamised, alalised kammimised olid oma töö teinud. Tegelikult olid selleks ajaks Kärlasse jäänud ainult Mets ja Lääts, sest rida seltsimehi, kelle suhtes oletati, et nad varjavad end, olid juba samuti gestaapo küüsis.

Johan Ellam oli üks neist, kes ei lasknud end taolistest uudistest vaost välja viia. Ta kavandas ja otsis uusi võimalusi partisanitegevuseks, eeldades, et Pöide-poolsetes valdades on olukord tervem ja parem. Ta oli ka üks nendest, kes suhtus kriitiliselt Tallinnast saadud tegutsemisjuhendeisse. Ta juurdles, kuidas kohandada tööd ettenägematutele tingimustele vastavalt.

Kärlast lahkus ta täis optimismi.

Teel tulevahetuses «omakaitsega» hajutati nende neljameheline grupp. Nii too öine lahing kui ka ühe «omakaitsemehe» langemine põhjustas ulatuslikke haaranguid, teede tõkestusi, öiseid patrulleerimisi. Küladest ja teedest tuli kõrvale hoida.

1941. aasta sügisel tabas Saaremaadki varane novembrikülm. Vesi soodes ja rabades kaanetus. Öö jooksul tuli kahlata teetuid ja tihti põhjatuid soo- ning rabamaid kuni paarkümmend kilomeetrit. Päeval tuli varjata end kusagil soosaarel: märg, näljane, väsinud. Külma oli aga oma paar kraadi.

Ta pidas vastu. Tugev ja sitke, mitmed karastustuled

läbi teinud, tuli ta sellestki katsumusest välja isegi ilma kõhata.

Ja ta ongi taas Pöides.

Kodu peale ei tohi mõteldagi. Süda kiskus küll sinna, kuid soovi Allale minna heitis ta endast otsustavalt.

Esimene asi on kasutada sidemeid kontakti astumiseks Pöide partisanistaabiga.

Hilisel öötunnil läheneb ta elamule Oti mõisa asunduse põllul. On vaikne, külm ja pime. Astuma peab ettevaatlikult, sammude kompsimine kostab kaugele. Maja on pime. Ta koputab aknale.

Seest on kuulda puuvoodi naginat alles pärast teistkordset koputamist. Siis ilmub tuhmi raamistikku valge näoovaal.

«Kes seal on?»

Vanainimese kartlik, unest kähisev hääl. See on peremema.

Johan küsib peremeest.

Sees on tükk aega vaikne.

«Alla Juhan või? Oh häda, kas siis sinagi pole välja pääsend? Jäid siis sinagi nende kätte? Oota ... ma kohe!»

Varsti avaneb esiku uks.

«Tule ... Aga ega sa pole kedagi märganud majade ümber? Nüüd nad muudkui iga ööse. Passivad ja viivad ära. Või mis siin enam viia, kõik juba nende käes. Kes tapetakse Pöri männikus, kes viiakse linna ... Eks seal käib viimane piinamine.»

Perenaine oli hirmutatud, ta püüdis võimalikult kiiresti edasi anda uudiste kogu ränga koorma. Teda rõhus mure ja hirm nii enda kui ka Johani pärast.

Ta mees areteeritud kohe, teisel päeval pärast sakslasi. Tütar samuti. Mis neist on saanud, ei tea. Aga kas Johan omade saatusest teab? Isa tal ju, ligi kaheksakümnene, viidi ka ära. Ja Ksenja, Ksenja nad pannud Pöri männikusse ...

Johan oli mitu päeva söömata olnud. Sisenedes lõi ninna värske leiva lõhn, perenaine oli vist täna ahju kütnud, küllap seisid alles leivalõime laual värsked kakud, koorikud veega leotatud ja puhas linane rätik peale laotatud, et pruun kamar pehmeks tõmbuks. Isu oli nii tugev, et oleks palunud tükikese seda värsket. Ja väsimus oli nii suur, et soojas toas oleks vajunud pingile ning uinunud silmapilkselt. Kuid raske teade kustutas isu ja peletas une.

«Sa ikka kuuled mind?» küsis perenaine, kui Johan kaua midagi ei vastanud.

Johan noogutas vaid pead.

Ta nägi imeselgesti Ksenjat. Kuidas nad viimati hüvasti jätsid, kui tema Sõrve kiirustas, sest seal tuli tegelda kaitseliini loomisega. Ka Ksenja valmistus minema «sinna». Nii nad tähistasid omavahelistes vestlustes metsakoopaid. Ksenjal pidi «see» olema kusagil keset Saaremaad. Vist parteikomitee asupaigaga lähestikku.

«Noh, peame pöialt, vennas! Et see päev rutem tuleks!» oli Ksenja tõsiselt, ent samal ajal nagu lõbusaltki öelnud.

Ksenja mõtles võidupäeva.

Ta oli treeninguis, kohver käe otsas ja ootas, millal auto tuleb.

Johanil oli millegipärast valus õde vaadata. Too oli olnud kuidagi kärsitu. Ta justkui kiirustas. Nüüd tagantjärele lõi aga Johanile valu rinda — kiirustas surma! Sellest kõigest polnud möödunud kahte kuudki.

Nad ei andnud teineteisele vist kättki. Ei, siiski. Kui õde autosse astus, ulatas ta käe.

«Asud vendade teele. Ja häbi neile ei tee,» oli ta öelnud.

Õde naeratas kuidagi pilkavalt.

«Usud ikka? Usud niihästi minusse kui ka iseendasse? Oi, Juku, Juku! Mis Sander sulle küll selle peale kostaks!»

Nii ta läkski.

«Mui on tapetud...» jätkas perenaine pikka loetelu tapetutest ja äraviidutest, kellest võib-olla täna, samal tunnil juba on samuti saanud tapetud, kuid kes vaevlevad võib-olla veel gestaapos, homme aga tuubitakse autosse...

Peremees oli üks ta sidemehi. Järgmisi ta ei otsinudki enam. Neid nimetas perenaine, nad olid juba kas tapetud või areteeritud. Ja polnud enam neidki, kellega sidemesse astuda.

Majakesest juba kaugel olles märkas ta tükki leiba oma peos. Toppis selle masinlikult taskusse ja tundis äkki, et on hullupööra väsinud. Peale magamise ei tahaks enam midagi. Kuid ta sundis end jalule.

Hilisel hommikutunnil jõudis Johan lõpuks Kopli vabadikumajani. Selle perenaine Elisaveta ei keeldunud peavarju andmast.

Nii algas Johan Ellami põrandaalune elu Pöides. Ta sai üksikasjadeni teada Ksenja hukkumisloo.

Ksenja jagas koobast Purtsas, Kooljamägedes, koos Verner Vaga ja Juljus Peaga. Ksenja naiste, Verner Vaga noorte organisaatorina, Juljus Pea propagandategelasena, kes pidi vastutama põrandaaluste väljaannete korrapärase ilmumise eest. Seda koobast nimetati omavahel «propaganda keskuseks».

Kuid koobas avastati peagi, nagu oli avastatud ka parteikomitee jaoks ettevalmistatud metsapunker. Nii Ksenja kui ka Vaga ja Pea pääsesid ainult seetõttu, et nad ettevaatuse mõttes ei viibinud päevaste haarangute ajal koopas. Pea siirdus oma kodukanti ja areteeriti seal. Ksenja ja Verner aga otsustasid minna Muhusse, Verneri vanemate juurde, et nende vahendusel leida endale varjumispaika.

Nad ei läinud otseteed. Nad põikasid sisse lähedaisse valdadesse, püüdsid luua sidemeid kohalejäänud aktivistidega.

Kuid aktiviste enam polnud.

Lõpuks jõudsid nad Väikese väina tammile. Väina paadiga ületada oleks olnud ohutum, kuigi okupandid organiseerisid kohalikest reetureist rannakaitse. Kuid nähtavasti olid Ksenja ja Verner valesti informeeritud. Nad uskusid, et sillal puudub valve. Neid tabas «omakaitse» patrull, tundis ära ja toimetas viivitamatult Orissaarde.

Seal oli tuletõrjemaja areteeritutest tulvil, kuigi neid vahetpidamata Kuressaarde ja Pöri männikusse viidi.

Inimesi on mitmesuguseid. On, kes suudavad endas võita meeleheite, on aga ka neid, keda murrab hirm ja lootusetus. Orissaare tuletõrjemajas leidus nii ühtesid kui teisi. Ksenja Ellamist sai tugi viimastele. Temas jätkus jõudu karmidele sündmustele kindlalt ja trotsivalt näkku vaadata. Sellest rääkisid mõned, kellel õnnestus vabaneda, kuid sellest ei saanud vaikida ka vahis olnud «omakaitselased».

Kui Ksenja öösel välja hõigati, jättis ta seltsimeestega rahulikult hüvasti.

Nad viidi Pörisse koos Verneriga, kokku kümmekond inimest. Mahalaskmise lõbust ja «eelsoojenduseks» saadud viinast joobnutele «omakaitse»-meestele ütles Ksenja, kui nad olid lahtikaevatud augu äärele ritta seatud:

«Õppige, timukad, kommunistidelt, kuidas surra! Seda kogemust läheb teil varsti vaja!»

Jah, tal oli piinlik meenutada oma jumalagajätusõnu õele. Aleksander oleks ta nende eest kindlasti läbi võtnud. Aleksander oli küll kõigile eeskujuks.

Talvel vabanes vanglast isa. Ta oleks meelsasti tahtnud isa näha. Kuid Alla oli nii pideva valve all, et sinnaminek oli ohtlik nii pojale kui ka isale.

Johani kohta tekkisid igasugused mõttetud sensatsioonijutud. Tema nimi seoti nüüd alati kahe teise seltsimehe omaga, kes samuti olid jäänud tabamatuiks. Kord oli neid nähtud habemikkudena, kord naisteriietuses, kord Saaremaa ühes, kord teises osas. Tegelikult teadsid temast aga need vähesed, kes andsid talle peavarju ja toitu. Need loomulikult vaikisid. Jutte levitasid kõmujanulised inimesed. Kunagi oli nii räägitud Aleksandrist. Kirjutati isegi ajalehtedes.

Gestaapo aga märatses. Seal ärrituti teadmisest, et Johan Ellam ikka veel vabaduses on. Haarangud ja läbiotsimised tihenesid, areteerimised ja ülekuulamised muutusid ulatuslikumaks.

Ta kuulis inimestelt, kes pakkusid oma abi, ikka ühte ja sama küsimust:

«Kas sa ikka tõesti siit ära ei saanud?»

Ta vastus oli samuti üks ja sama:

«Miks oleksin ma siit pidanud ära saama? Ma jäin ja olen selleks siin, et siit saaksid rutemini ära hitlerlikud okupandid koos oma käealustega. Kuhu peaksin ma oma maalt minema?»

Kuigi ring, kus ta liikus, oli väga valitud ja kitsas, tundis ta, et julgustav sõna kulus siingi ära. Ta veenis inimesi, et hitlerlaste edu on ajutine. Et sõja käigus toimub varem või hiljem otsustav pööre. Et fašism hävitatakse.

Okupantide metsikused, nende propaganda ja hooplemine tekitasid inimestes masendustunde ja neid tuli aidata sellest üle saada. Johani argumente kuulati meelsasti. Pikkamööda, koos toibumise ja viha tekkimisega suudeti hitlerlaste propagandas näha vaid tühipaljast hooplemist. Eriti muutus see ilmseks 1941.—1942. aasta talvelahingute ajal, mil «füüreri peakorter» rääkis ainult bolševike rünnakute edukast tagasilöömisest, kindral Talvest, kes võitlevat bolševike poolel, ning asuti hüsteerilise kisa ja lärmiga kasukaid, salle, sokke ja kindaid korjama.

Rahvas hakkas pikkamööda, visalt, kuid järjekindlalt juurduma vastupanuvaim. Seda tuli õhutada ja üleval hoida. Tagalasse jäämisel oli oma mõte.

Hilistel sügiskuudel õnnestus Johan Ellamil Aleksander Kuuliga side luua. Nad jagasid kõiki raskusi.

Talv oli ränk.

Hitlerlaste sagedased kammimised ei võimaldanud mõnikord nädalate viisi elumajades peavarju leida. Nad tegid endale koopataolised varjupaigad rabaäärsetesse küünilobudikesse. Külm ja nälg tegid liiga. Ühel hommikul leidis Johan Ellam, et ta sõrmed on tuimad, lausa kontkõvad. Tekkisid rasked ja piinavalt valutavad külmahaavad. Käed mädanesid, need tuli mässida nartsudesse.

«Minge ära,» soovitasid inimesed, kes pakkusid neile abi ja kelle hinged valutasid nende homse pärast. «Aitame teid talvel üle mere. Viime hobustega.»

Kevadel lubati paadid hankida.

«Siin on meid rohkem tarvis kui kusagil mujal,» selgitas Johan Ellam. «Ma tunduksin endale väejooksikuna, kui katsuksin Saaremaalt jalga lasta, ükskõik kuhu randa.»

Nad agiteerisid hitlerlaste vastu. Igal võimalusel. Nad julgustasid, paljastasid hitlerlaste demagoogiat.

«Kui tahame ennast tõesti päästa, siis ei tohi hitlerlastele anda ei iva vilja ega riidehilpu. Siis peame nad oma maalt välja suitsetama: mida rutem, seda parem.»

Ta puutus kokku inimestega, kes olid omal ajal abistanud Aleksandrit, talle peavarju andnud. Kuid läheneda võis ikkagi peamiselt nendele, kes olid avalikust poliitilisest elust kõrvale jäänud. Neid valvati ja kütiti vähem.

«Näe, Säärelitel on suurest perest alles veel Aleksander ja Lidia. Aga nuhitakse neid hullupööra. Et ehk on nüüd Johan Ellamiga ühenduses,» hoiatati teda.

Ta teadis juba Orest Sääreli saatusest.

Nõukogude korra ajal töötas Orest Muhus miilitsavolinikuna. Ta jäi kohale ka Muhu kaitselahingute ajal, võideldes sissetungivate hitlerlaste vastu. Pärast Muhu vallutamist püüdis Orest pääseda Saaremaale. Kuid üks omakandi mehi, Kalju Nurk, kellest sai kohe fašistide truu ja tapmishimuline käsilane, tundis Oresti ära. Ta püüdis sakslastele selgeks teha, et Orest Säärel on vaja kohapeal maha lasta. Algul ei teinud sakslased sellest väljagi, neid isegi tüütasid need hallparunlikud värdjad, kes kisasid aina «tappa!» ja «tappa!». Nurk aga ei jätnud. «See on

meie külast,» nuias ta. «Ta on suur kommunist. Ta tuleb kohe maha lasta!»

Orest langes vangi tegelikult koos grupi sõduritega. Nad rivistati üles ja kavatseti konvoeerida mõnda küüni või loomalauta.

Nähes, et sakslased sellegi seletuse puhul ükskõikseks jäid, hüppas Nurk Oresti juurde, tõmbas ta rivist välja ja laskis samas maha.

Arseeni töötas nõukogude korra ajal Tallinnas.

Kui moodustati töölispataljon, astus ta meie kodumaa kaitsjate rivisse. Ta sõjamehetee üksikasjad jäid kohapeal tundmatuiks. Teati ainult, et Arseeni Säärel langes võitlustes Pärnu lähistel.

«Neil on see kõik teada, sellepärast neid Sääreleid nii passitaksegi. Pole vangigi viidud.»

Oli teisigi, keda gestaapo säilitas söödana. Kuid põrandaaluse töö kogemustega varustatud Johan Ellam ja Aleksander Kuul suutsid need võtted läbi näha.

Kõrvuti inimestega, kes pidid süütult ja sageli ise aimamatult gestaapo eesmärke teenima, värvati usinasti spetsiaalseid agente. Need luurasid öösiti, kolasid ringi päeval, igal oma kindel objekt või liikumispiirkond. Naabritega vesteldi provotseerivatel teemadel, kiruti fašiste, anti märku, et oodatakse kommunistide tagasitulekut, bolševike võitu, enamlaste võimu ning marksistide pealejäämist käimasolevas võitluses. (Miks neid nimetusi oli nii palju käibel või missugustes suhetes olid need omavahel, sellest polnud niisugusel agendikesel tavaliselt õrnematki aimu. Nii kirjutasid okupantide-meelsed lehed, mis olid taolistele inimestele ainukeseks lektüüriks, ja ajalehtedele trummeldati usinasti järele.)

Gestaapo laskis käiku kõik vahendid Johan Ellami ja Aleksander Kuuli tabamiseks.

Taoline ebavõrdne võitlus kestis umbes seitse kuud. Seda okupatsiooniaja tingimustes, eriti aga olukorras, kus kindlasti teati, et otsitavad on saarel. EKP Keskkomitee sekretär Karl Säre reeturlikkus selgitas hitlerlastele palju.

Nii saabus 1942. aasta mai. Esimesed soojad maipäevad. Pakatasid kaseurvad. Rindelt saabusid head sõnumid.

Too hommik, viimane Johan Ellami ja Aleksander Kuuli raskes ning võitlusrohkes, kuid üllas ja nii väärtuslikus elus, tõotas ilusat päeva. Koitis. Oli selge ja tuulevaikne.

Neil varastel tundidel liikusid Rangla rabasse tumedad

inimkogud, püssid ja automaadid laskevalmis. Neid tuli kõikjalt, igast ilmakaarest nagu sortse nõialugudes. Raba oli sisse piiratud. Tsentrumi, kuhu koonduti, moodustas madal pilliroo-osmik.

Mõnikümmend meetrit eesmärgist eemal avati osmikule tihe tuli. See lõppes peagi. Kuid ründajad ei julgenud otseteed osmikule läheneda. Pärast pikemat passimist mindi juurde. Kogunes umbes kolmesajameheline jõuk sakslasi ja «omakaitselasi» ning nendele väärikaid «rannavalve mehi».

Osmikust lohistati välja Aleksander Kuul. Ta oli une pealt tabamuse pähe saanud. Johan Ellam, keda haavati surmavalt, elas veel. Ta kohale kummardus konstaabel.

«Kus on...» alustas ta, kuid Johan sülitas talle näkku. Niipalju ta veel jaksas.

*

Selleks ajaks oli Ellamite perekonnapea Vassili Ellam vanglast vabastatud. Eesti kodanlikest natsionalistidest «omakaitselased» nõudsid ta mahalaskmist. Gestaapol olid oma plaanid. Seal usuti, et varem või hiljem püüab Johan isaga luua kontakti. Nii oli tedagi mõeldud söödaks kasutada, kusjuures see sündis humaansust teeseldes:

«Mis, teid vanainimest peetakse kinni? Mille eest?» tegi sakslasest gestaapolane imestanud näo.

«Poegade ja tütarde pärast. Mu lapsed on kommunistid. Võitlesid kodanliku korra vastu ja võitlevad ka teie vastu,» kinnitas Vassili Ellam.

«Aga miks peate siis teie vastutama oma poegade ja tütarde eest? Ei, see on ebainimlik. See ei sünni kokku Suure Saksamaa õigluse ja inimlikkuse printsiibiga. Minge tagasi kongi, pange kraam kokku ja olete vaba.»

Johani ja Aleksander Kuuli mõrvasõnum toodi Vassili Ellamile veel samal päeval.

«Mul on tagalas veel üks tütar ja ise olen ma ka alles.»

Teatetooja ei mõistnud vanameest.

Kuid kui ta oli läinud, tõusis Vassili Ellam ja vibutas rusikat iga ilmakaare suunas. Ta elas vaenlaste keskel. Valu muutus vihaks. Ta tundis äkki, et aastaid polegi kaheksakümne ümber.

«Oli lastes, siis on minuski Ellamite veri,» surus läbi hammaste.

Vassili Ellam käitus okupatsiooniajalgi kartmatult. Nüüd polnud enam teisi, oli tema üksinda. Aastate ja elamuste raskus ei lubanud enam oma mõtteid ja viha sõlmida salmikutesse. Ta ütles kõik otse välja. Seda ta veel jaksas, turjakas ja enesekindel. Ütles okupantide aadressil, ütles Küti Juhani nime mainimisel, kes nuuskis välja ja reetis Johani ning Aleksander Kuuli.

Sellest kuulis ta hiljem. Kuulis Küti Juhani kaaslastelt, kes temaga koos käisid tol hommikul Rangla rabas.

Küti Juhan, Juhan Kiider, oli tõesti kütt. Ta küttis kõiki, metsaulukeid, kalu kanaleist ning kerget raha ja äraelamist. Müüs end meeleldi gestaapole, küttides sealtki.

Pärast niisuguseid sidemeid hakkas ta eriti usinasti soodes ja metsatukkades püssiga ringi tuustima. Ühel taolisel retkel nägi Kiider Rangla rabast kerget suitsuvinet tõusmas. Ta hiilis lähemale. Ja ennäe — seal seisis ühe pilliroo-osmiku lähedal lõkke ääres inimene. Ta läks veelgi julgemaks, et leida vastust tekkinud rõõmsale kahtlusele. Hiilis madalate põõsaste varjus aina lähemale.

Jah, polnud kahtlust — tule ääres istus Johan Ellam!

Kiider roomas varga kombel tagasi metsatukka ja jooksis peaaegu ühe hingetõmbega Orissaarde... Õhtuks oli «omakaitse» koos sakslastega kohal. Rangla rabale tõmmati vintpüsside, automaatide ja kergekuulipildujate rõngas ümber. Hommikukoidul hakkas see kokku tõmbuma.

Vassili Ellam aga elas okupatsiooniaja üle. Tuli tagasi tütar Miina. Kui Kahutsi küla astus kolhoosi, pandi sellele nimeks Ellamite-nimeline kolhoos.

*

Möödusid aastad, mis viisid endaga ka Alla peremehe ja ta ainukese allesjäänud tütre. Kuid pole midagi, mis suudaks viia mälestuse Ellamitest, inimestest, kes kasvasid nagu rässakad ja sitked rannamännid kõikidele tuultele ja tormidele vastu. Nad õhutasid trotsi, julgust ja mehisust. Neis oli seda nii palju, et nende murdumine ei tähendanud hukku, vaid tähendas elu, ei tähendanud surma, vaid tähendas võitlust, ei tähendanud kaotust, vaid tähendas võitu.

Need männid jäid kohama läbi aegade.

Nad kohavad seda jõulisemalt, mida enam muutub Saaremaa pale, mida enam ta pühib oma näolt mineviku valu- ja vaevakortse, mida nooremaks ta muutub.

26 кор.

A-28885

